

SEPTEMBER:-2022,
VOLUME:-11,ISSUE-43

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2022, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Comparative Analysis of E-Commerce & Traditional Commerce -Dr. Paresh J. Parmar	1-7
Reflection of Indian Mythology in Amish Tripathi's Shiva Trilogy -Komal Prakashkumar Dave	8-13
Some new aspects of Library Extension service using Information and Communication Technology(ICT) -Truptiben S.Chaudhari	14-18
महाकवि कालिदास के शिक्षण विषयक विचार -प्रा. डॉ किर्तिदा बंसीलाल व्यास	19-23
मारवाड़ पुलिस प्रशासन में आई.जी.पी. बख्तावरसिंह का योगदान -जालमसिंह रतनू	24-31

Title**Page**

અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમની શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિદ્યાલય ના વિદ્યાર્થીઓ ની સ્મૃતિશક્તિ તથા શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પરની અસરકારકતા

-ડૉ.બળદેવભાઈ આર દેસાઈ

32-37

નોટબંધીની નાના વેપારીઓ પર અસર(ભુજ શહેરનાં વિવિધ વિસ્તારનાં વેપારીઓ નાં સંદર્ભે)

-દયાતર હરેશ બી.

38-42

કઠોપનિષદમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનમીમાંસાના શિક્ષણ દર્શનનો અભ્યાસ

-દેસાઈ ઓધારભાઈ બી.

43-53

महावीरप्रसाद द्विवेदी और हिंदी आलोचना

-ડૉ .રવિકુમાર આર . ડેકાણી

54-56

प्रेम और विरह-मिलन के गायक: धनानंद

-ડૉ.ભરત.કે.બાવલિયા

57-60

“A Study on Profitability Analysis of Selected Companies of Reliance Group”

-Dr DineshkumarR.Chavda

61-75

Title**Page****DEVELOPMENT AND CHALLENGES OF GUJARAT
PROHIBITION ACT 1949 : A CRITICAL STUDY****-Dr.Manisha JaydattGajre****76-83****'Potrayal of woman in Shashi Deshpande 's The Dark Holds
No Terror.'****-Pro.Usha bhatt****84-87****॥ शृङ्गारशतके छन्दोयोजना ॥****-महेता जयेश: कनकसुखलाल:****88-96****औपनिषदिक अक्षरब्रह्म निरूपण 'सत्संगदीक्षा' ग्रंथमां****-साधु विवेकनिष्ठदास****97-106**

Comparative Analysis of E-Commerce & Traditional Commerce

Dr. Paresh J. Parmar,

Assistant Professor in Accountancy,
Government Arts & Commerce College-Vanthali(Sorath)

Abstract

In the present time E-commerce is one of the largest issues in the mind of customers like whether buy from the retail shop or buying from the websites because there are numbers of features for online buying and offline buying. If we see the past record there were no any online buying systems all customers buying from the retail shop and the taking services from the retail services. But in the current, many people buying from the online websites and save their time and other useful sources. They think like if we are buying from the online shop or website then we can compare our product with each other and that is not possible in the offline buying. If we do same in the offline buying then we can't save our time and money and other affords. So here our aim is to analysis online and offline buying, and also to compare both with each other and conclude which one is better.

Key words: E-commerce, Online buying, Offline buying,

INTRODUCTION

This paper analyzes the impact of e-commerce on markets where established full-service firms offering a broad range of goods and services face competition from Web-based entrants with narrower product offerings. In particular, we study the retail brokerage market, which experienced rapid growth in the share of online brokers providing low-priced trade executions.

We also found that the online entrant's quality choice depends on whether the incumbent retains a bundling strategy or changes to a component-pricing strategy. In particular, the online entrant chooses a lower quality when the incumbent pursues component pricing. While all consumers benefit from lower prices resulting from greater competition, online consumers may be faced with a lower quality offering compared to their counterparts

Our analytical model provides insights about the impact of competition on the quality choices of the different brokerages. The model motivates our empirical study, a unique field experiment to compare the execution quality and order-routing choices of full-service and online brokerage firms. The results of our experiment show that online brokers indeed offer a lower quality of trade execution compared to traditional full-service brokers. However, higher commission costs of full-service brokers are not offset by the differences in execution qualities between full-service and online brokers. Our paper presents one of the first studies of execution quality in financial markets based on simultaneous trades placed with different categories of brokerages.

RESEARCH METHOD

The study has been conducted as a case study of the scientific, Technical, Medical publishing industry. The data collection has included the following sources: 1) expert statements on the future of electronic publishing, 2) Pre-existing documents, such as journal articles, Publishers annual reports, 3) Internet websites. Internet has mainly been used to identify and analyze the web sites of internet based journals or commercial publishers of electronic journals. Triangulation has been used to identify and narrow down the search to the example presented in the article.

We are doing research based on the secondary data analysis from the various fact available on the net and various research papers.

REVIEW OF LITERATURE

Maignan and Lukas's research (1997) and Rowley (2000) studied that the financial risks had been cited as a main reason to stop internet shopping and security had become a major concern both in online transaction relationships. Solomon (1998) studied the Consumer behavior and said that it is the study of the processes involved when an individual selects, purchases, uses or disposes of products, services, ideas, or experiences to satisfy needs and desires. In view for the Internet to spread out as a retail channel, it is imperative to realize the consumer's mind-set, intention and conduct in light of the online buying practice. Bellman, Lohse and Johnson (1999) examine the relationship among demographics, personal characteristics, and attitudes

towards online shopping. These authors find that people who have a more .wired lifestyle. And who are more time constrained tends to buy online more frequently, i.e., those who use the Internet as a routine tool and/or those who are more time starved prefer shopping on the Internet. Swaminathan, Lepkowska-White, and Rao (1999) referred vendor characteristics, security of transactions, content for privacy and customer characteristics as factors influencing electronic exchange. Donthu and Garcia (1999) proposed that risk aversion, innovativeness, brand consciousness, price consciousness, importance of convenience, variety-seeking propensity, impulsiveness, attitude toward adverting, attitude toward shopping, and attitude toward direct marketing would influence online shopping behavior and found that among them, age, income, importance of convenience, innovativeness, risk aversion, impulsiveness, variety-seeking propensity, attitude toward direct marketing, and attitude toward advertising were factors influencing online shopping behavior. Bhatnagar, Misra and Rao (2000) measure how demographics, vender/service/product characteristics, and website quality influence the consumers, their attitude towards online shopping and consequently their online buying behavior.

OBJECTIVE

We are going through following objectives in this research paper.

- 1.To find out impact of online buying.
- 2.To find out impact of offline buying.
- 3.To comparison of online and offline shopping.
- 4.To find out which market is batter online or offline.

1. IMPACT OF ONLINE SHOPPING:

Due to online shopping, retail shops are going through losses. The price which the online shopping sites fix is very low. It is not possible for retail shops to offer that low price. As a result, their economic well being is lower. But on the other hand, a lot of small shops are collaborating with the online shopping websites. So, they are not completely out of the market but their profit is distributed with these websites. The consumers are surely better off since their choices are increased and also it's easy to

shop now. This is especially true for the goods those are not differentiated (like books, stationery, etc).

2. IMPACT OF OFFLINE SHOPPING:

In the resented era the offline shopping is important for the middle class people in compare to the online shopping. Now a day all middle class people are going still to the retail shop and buy the goods form the shop not from the online. They are thinking that in the offline shopping the goods are very good and we can exchange if goods are not as per our perception and also we can do negotiation with the sellers. Also we can compare goods with the other one for the buying and like one shop to other shop.

For the middle class family and the other back word class family the offline shopping is better but for the other person the online shopping is good as like it saves the time and other resources and also numbers of alternatives is there for the buying and number of brands are there which we will not get from the offline shopping.

3. TO COMPARISON OF ONLINE AND OFFLINE SHOPPING

ADVANTAGES OF ONLINE SHOPPING VS OFFLINE SHOPPING-

CONVENIENCE – Online shopping is much more convenient than offline shopping. Instead of taking out your car and visiting shop to shop you can just sit in the comfort of your home and shop. Once you have decided on what you want to buy the payment process is seamless and the orders are delivered right at your doorstep.

VARIETY – The kind of variety that a customer gets online is hard to match by any brick and mortar store. The online retailer's stock products from all the major brands and a customer can find any product in their listing no matter how hard to find it is in the offline stores. With no constraints regarding physical space or display online retailers features as many products as they can cater.

PRICING – Online retailers get an inherent advantage in pricing as they don't have to bear expenses like paying rent of a store, bills etc. they can pass these price savings directly to customers and generally offer products at a lower price than the offline retailers. Even when shipping costs are included the prices are generally better than

offline stores if one includes the additional transportation and other cost involved in going to a store.

DISCREET SHOPPING – While buying some products like lingerie customers don't feel comfortable at an offline store, shopping online is discreet and some online portals also provide discreet shipping.

OFFERS – Apart from offering products at lower prices most offline stores also regularly come up with discount offers in association with banks, brands etc. which entails customers to get additional savings while buying products online. Offline stores / showrooms generally offer discounts during stock clearance or when the manufacturer of products offers a discount.

Some best Indian online store such as myntra, zovi, jabong, flipkart, amazon and snapdeal.

DISADVANTAGES OF ONLINE SHOPPING VS OFFLINE SHOPPING-

INSTANT GRATIFICATION – Customers buying offline get their products as soon as they pay for it but those who buy online have to wait for their products to get delivered. Under normal circumstances waiting a day or two doesn't matter much but when a customer wants instant gratification or in emergency situations buying through a brick and mortar store becomes necessary.

TOUCH AND FEEL – At a brick and mortar retail store a customer gets to see, touch and in some cases also try the product before buying which helps the customer in making an informed decision as to whether the product will suit their need or not, this even reduces the chance of return and exchange. While buying a product offline if a customer doesn't get the product they expected, the process of return and exchanges can be quite time consuming and frustrating.

Mean Ratings of Extent to Which Online or Offline is better for Each Attribute

In the following term offline is better like, See-touch-handle, Personal service, Enjoy shopping, No-hassle exchange, Speedy delivery and online selling is better in the following manners like, Best price, Large selection, Shop quickly

4. WHICH MARKET IS BETTER IS BETTER

In recent years, the online shopping industry has absolutely exploded, to the point that there are now many people who will buy new product online. its not difficult understand the potential benefits of online shopping. But at the same time there are also people who are sticking to ordinary shopping, and they have their reasons as well, ultimately it certainly seems as if thinks are trending toward online shopping becoming more and popular, but it is also highly unlikely that ordinary shares are going anywhere.

From the research following points are suggest that the online buying is the in compare to the offline buying like convenience, time saving, selections, Immediately, Qualities, Saving money, Discount and offers.

CONCLUSIONS

The most general finding of the experiment on online-offline brand alliances is that, like other types of brand alliances, there is transfer of affect between brands. Specifically, the assimilation effects predicted by the **Levin and Levin (2000)** model were found when the two brands in an alliance differed in attribute level favorability. Evaluations of the brand with the less favorable attributes in the pair were raised in comparison to evaluations of the same brand in the control (non-alliance) condition. Conversely, evaluations of the brand with the more favorable attributes were lowered. Thus, any brand, whether it is an online or an offline brand, should be cautious in forming an alliance with a brand of lesser quality that could bring down its **image (see also Rao, Qu, & Ruekert, 1999)**. However, there appeared to be a unique feature of online-offline brand alliances. In addition to the assimilation effect, there was also an elevation of the ratings of each brand in an alliance between two brands with moderately favorable attribute levels. This is hypothesized to be due to the perceived complementarily between the benefits of the features of the online and offline brands.

This makes online/offline brand alliances an especially promising strategy that is worthy of further consideration

References

- [1] Bellman, S., Lohse, G., Johnson, E.J., “Predictors of online Buying behavior”, Association for Computing Machinery. Communications of the ACM, 42(12), pp. 32-38, 1999.
- [2] Bhatnagar, A, Misra, S., Rao, H. R., “Online risk, convenience, And Internet shopping behavior”, Communications of the ACM (43:11), pp. 98-105, 2000.
- [3] Donthu, N.; Garcia, A., “The Internet shopper”, Journal of Advertising Research, Vol. 39, No. 3, pp. 52-58, 1999.
- [4] Maignan, I.; Lukas, B., “The nature and social uses of the Internet: a qualitative investigation”, Journal of Consumer Affairs, Vol. 31, No. 2, pp. 346-371, 1997.
- [5] Miyazaki, A.D.; Fernandez, A., “Consumer perceptions of Privacy and security risks for online shopping”, The Journal Of Consumer Affairs, Vol. 35, No. 1, pp. 27-44, 2001

Reflection of Indian Mythology in Amish Tripathi's Shiva

Trilogy

Komal Prakashkumar Dave,
Research Scholar,
Guided by Dr Vinay Patel,
Shri Govind Guru University,
Department of English,
Godhra, Gujarat

Abstract:

This paper presents a reflection of Indian Mythology in Amish Tripathi's Shiva Trilogy. Literature is a reflection of society. Myth has been used in Literature from an earlier time. Indian Mythology is based on *Puranas*, *The Ramayana*, *The Mahabharata*, *Vedas* and *Upanishads*. Indian writers rewrite old myths into a modern perspective. There are main 18 Puranas. In many Puranas Shiva is the supreme Lord. Hindu mythology has an important role for Indian authors. Contemporary writers like Amish Tripathi, Ashok Banker, Chitra Banerjee and Ashwin Sanghi retells mythology in modern forms. In their novels, they used mythological characters and themes. Amish Tripathi's Shiva Trilogy is based on Indian tradition, culture, and myths. He blended myth with facts, fiction, history and fantasy. In Amish's Trilogy, Lord Shiva is a soldier-hero. He is a common man who becomes God because of his deeds. The paper studies how Amish revisits Indian Mythology and blends myth with a modern style. Amish in his novels tried to connect Indian mythology with contemporary reality. The present paper explores how myth has been used in Indian fiction.

Keywords:

Mythology, Indian English Literature, Myth, Fiction, Shiva trilogy

Introduction:

Literature is always a reflection of society. It has a powerful impact on mythology. Mythology precedes literature. The English term 'myth', which is derived from the Greek word 'Mythos', signifies any plot or tales, speech and a statement. In

Mythology there is a collection and study of myths. The tales of myth are of common men or society. Most of the myths are related to social rituals and culture. Indian literature is deeply rooted in mythical stories. In literature, mythology has been an inevitable source. From generation to generation, mythology passes in different ways like oral or written and any other literary forms like novels, drama and poetry. Mostly, Indian Mythology is based on - *The Ramayana, The Mahabharata, Vedas, Upanishads, Puranas*. Indian literature is enriched because of mythology. The Indian writers have tried to rewrite the old myths with a modern perspective. The contemporary authors make use of mythological characters and themes in historical settings.

In Hindu myths based on there are four Yugas. The Satya Yuga, The Treta Yuga, the Dhvapura and the Kali Yugas. *The Ramayan, the Mahabharata* and *Puranas* were set in different Yuga. *The Ramayan* was written in Treta Yuga. *The Mahabharata* is written in Dhvapara Yuga. There are main 18 Maha Puranas. Vishnu Purana, Naradiya Purana, Padma Purana, Garuda Purana, Bhagavata Purana, Matsya Purana, Varaha Purana, Kurma Purana, linga Purana, Shiva Purana, Skanda Purana, Agni Purana, Brahmavaivarta Purana, Brahmanda Purana, Markandeya Purana, Bhavishya Purana, Vamana Purana. Brahma Purana. The Puranas for Lord Shiva are Kurma Purana, Matsya Purana, Shiv Purana, Ling Purana, Agni Purana, Markandeya Purana, and Skand Purana. Shiva is the supreme God in many Puranas. In Sanskrit 'Shiva' meaning is auspicious. Lord Shiva mention is all forms of Indian Literature. He is part of mythology, most of the Puranas and Up-Puranas, great epics *the Ramayana* and *the Mahabharata* Re-telling Hindu mythology played an important role by contemporary Indian writers.

Reflection of Mythology:

Indian English writers represent the stories from history in new phenomena. Writers like Amish Tripathi, Girish Karnad, Ashok Banker, Devadutt Pattanaik, Chitra Banerjee and Ashwin Sanghi retells mythologies with a modern perspective. These writers are an essential part of the history of Indian English literature. Very few Indian authors' novels are based on history or mythological characters. From the last few decades, writers have made remarkable changes for modern readers. Recently, Amish

Tripathi rewrote the history through mythological characters in his novels. He blended mythology with fantasy. Amish's Shiva Trilogy - *The Immortals of Meluha* (2010), *The Secret of the Nagas* (2011) and *The Oath of The Vayuputras* (2013) are reflections of Indian mythology.

Contemporary writers like the Amish use myth to represent our traditions. He tries to blend myth with Epics, history, scientific approach, facts, fantasy and fiction. Amish has presented the modern avatar of Lord Shiva. In all the three novels of the Shiva trilogy, Lord Shiva is the main protagonist. The novel starts by showing Shiva as a barbarian. Throughout the novel, Shiva continues to retain his identity as a human being as possible. Shiva is a common man and his body gets injured in war. He cares for others and falls in love with Sati. He is an excellent musician and also a good dancer. He smokes marijuana. Shiva is a common tribal leader. In Trilogy, the story reflects Hindu mythology. Amish adopted the character of Shiva, the man who rose to become God, who is a Man of Action (Karma). Amish described all Gods were once human beings and their deeds in their life made them Gods. At the beginning of the *Immortals of Meluha* Amish presents Shiva differently.

Shiva! The Mahadev. The God of Gods. Destroyer of Evil. Passionate lover. Fierce Warrior. Dancer. Charismatic leader. All-powerful, yet incorruptible. A quick wit, accompanied by an equally quick and fearsome temper. Over the centuries no foreigner who comes to our land- Conqueror, merchant, scholar, ruler, traveller - believed that such a great man could have existed in reality. They assumed that he must have been a mythical God, whose existence was possible only in the realms of human imagination. Unfortunately, this belief became our received wisdom. (IOM14)

The land mentioned in the novel Meluha is imaginary. It was created by Lord Ram Thousand years ago. Meluha reflects the important phase in ancient Indian's caste system and culture. It tries to justify them by scientific explanation. In the novel, Meluha is a land that is the inspiration of the Indus Valley Civilization. In Meluha remarkable cities like Harappa and Mohenjo-Daro are present.

In Puranas, to save the life of others, Lord Shiva drank the slow poison sprouted by the serpent Vasuki from the world. Therefore, He was renamed (Neel-Blue, Kanth-Throat) the Destroyer of Evil. The novel legend of the Neelkanth can't be from Sapt-

Sindhu. He will be a foreigner. When Shiva drinks Somras his throat turn blue. The concept of Neelkanth, the blue-coloured symbolised slow poison or the negative thought. It also described attachments, ego, greed, anger, desires. Shiva felt guilt and so he wants to help Meluhans, not because they had faith in Neelkanth or his blue throat.

Sati is Shiva's wife in *Puranas*. Shiva gives his half body to Sati and hence they look like half-male and half-female i.e. Ardha-Nareshwar. In the novel, Sati was Kshatriyas by birth and she is very confident. Shiva falls in love with her at first sight. They have their first conversation after a fight.

What we read in our *Puranas* is that Sati was the daughter of Daksha. He does not like Shiva and every time he insults Shiva. In the novel, Daksha is the emperor of Meluha. Lord Brahma is the creator of life in *Puranas* and *Vedas*. Brahma is shown as one of the greatest scientists who invented Somras thousands of years ago. He worked at Meru so there is the temple where he lives. Each tribe has a unique name in its gurukul. Brahma selects a group of young boys from regions who are selfless helpers for society and sharpen their minds and became knowledgeable people.

In ancient times, Rishi used to be the symbol of knowledge. Brahma's selected men were numbered seven that were labelled as Saptrishi. They followed their rules strictly. The Saptrishi's were responsible to involve more people to join their group to gain knowledge for benefit of society without any financial benefit. Brahma's tribes are recognised as Brahmins. Some Brahmin's save their wealth for them. The ancestors of Saptrishis against Saptrishi Uttradhikaris. Lord Ram has given every human Somras.

The Asuras and Devas are immortals in *Puranas* and *Vedas*. They always look young, never became old. They drink Somras so they are immortal. When Shiva comes to Devgiri. He was shocked when he saw that Daksha's age is hundred and eighty-four. It was due to the drinking of Somras, the drink of gods.

In the novel, the knowledge of Somras and Daivi Astras is scientifically explained by the Rishis. Producing the Somras is not easy. Shiva asked, "So what did Lord Brahma do? What did Lord Brahma do?" "After a lot of research, Lord Brahma invented the Somras, which consumed, reacts with oxidants, absorbs them and then expels them

from the body as sweat or urines. Because of the Somras, there are no oxidants left in the body.”

“Yes. That’s why all Meluhans are taught about two things from a young age-water and hygiene. Water is the cleanest absorber of the effluents that the Somras generates and excretes as toxins. Meluhans bathe at least twice a day. All ablutions are done in specific rooms and underground drains then safely carry the waste out of the city.” (IOM 137-138)

It is so difficult because the different ingredients are not available easily. One of the ingredients is Sanjeevani trees. During the process, it uses a lot of water from the Saraswati River to keep the mixture stable. Also, a lot of heat is generated during its manufacturing. Sanjeevani tree branches are also crushed and mixed with the water of the River Saraswati.

According to Hindu Mythology, the Third eye of Shiva is the symbol of power to destroy the evils of society in individuals or groups. Shiva is the only God who has Trinetra (the Third eye). In the Shiva Trilogy, Shiva’s Third eye exists with him from birth. In the last part, Shiva’s question, ‘Does this happen to others?’ ‘Yes, it does. But only amongst those who practice decades of yoga to train their third eye. (*Oath of Vauputra 112*) explain by the Vasudev chief. The Third eye can be achieved by the Yogi who is patient, focused and has control over the senses. One who can master this all, can complex situations and overcome them easily.

According to Hindu Mythology, ‘OM’ or ‘Aum’ is the symbol of the holy ‘mantra’. Shiva praising ‘mantra’ is ‘Aum Namath Shivay. Amish also represent the meaning of ‘Aum’ in spoken and written forms. The meaning of ‘Aum’ is explained by Nandi to Shiva. “Aum is the hymn of the universe. It was so holy that for many millennia, most people would not insult it by putting it down in written form” (*IOM 57*). The written ‘Aum’ represents ‘Suryavanshi’ and ‘Chandravanshi’. Now they had conflicted with each other. King Bharat united them but soon they got separated and live differently. King Bharat created this symbol of unity between the Suryavanshi and the Chandravanshis. The top half in white represents the Chandravanshis. The bottom half in red represents the Suryavanshis. The amalgam of these is the emergent common path represented in orange. The crescent moon to the right of the symbol was the pre-

existing Chandravanshi symbol. And the sun above it was the pre-existing Suryavanshi symbol. To signify that this was a pact blessed by the gods, Lord Bharat mandated the representation of this symbol as the holy word Aum.' (IOM 59)

Conclusion:

Amish Tripathi, who holds a degree from IIM in Kolkata, is also a former banker and now a writer. His Trilogy appeals modern mind to worship Lord Shiva. Shiva is not a mythical character but a human who destroy evil, also concerned for the purity of water. Amish recreated traditional old myths into fantasy mode in Shiva Trilogy. For example, he represents Shiva is as a warrior, relates him a concepts like Somras, Shiva's blue throat, the concept of AUM and the Nagas. He used mythical characters like Shiva, Sati, Daksha, Ganesh, Kaili, Lord Ram. In conclusion, myths are reflected directly or indirectly in Indian fiction and nonfiction work. Myths have an ancient relationship with literature. Indian writers skill fully blended myth as their inspiration and connect them with the beliefs and customs of people. The young generation is interested to perceive myths from a new perspective. In Amish's novels, mythology is reflected in various ways. He used mythology as his main theme.

Work Cited:

Abrams, M. H. *A Handbook of Literary Terms* 7th Ed. Thomson Asia Pvt. Ltd., 2004.

Tripathi, Amish. *Immortals of Meluha*. New Delhi: Westland Ltd, 2010.

Tripathi, Amish. *The Secret of the Nagas*. New Delhi: Westland Ltd, 2012.

Tripathi, Amish. *The Oath of the Vayuputras*. New Delhi: Westland Ltd., 2013.

Kusugal, Dr KavitaS. "Deconstructing the Myth In Amish Tripathi's Shiva Trilogy - A Review". *International Journal of Research and Solutions*, Vol.1, Issue 1, 2015, 33-44. ISSN- 2348 3636. Web.

Rani, Nirmla. "Modernisation of Myth in Amish Tripathi's Shiva Trilogy and Ram Chandra Series." *Research Review International Journal of Multidisciplinary*, 4.3 , 2019: 1677-79. Web.

Arthi N and Thamizhmani M. "Mythological Elements in Amish Tripathi's 'The Immortals of Meluha' Research Journal of English language and Literature, Vol.7, Issue 3. 2019

Web Resources:

<http://hdl.handle.net/10603/309422>

Some new aspects of Library Extension service using Information and Communication Technology(ICT)

Truptiben S.Chaudhari

Librarian

Government Science College, Vankal,

Ta.Mangrol, Dist-Surat-394430

---

1. Abstracts:

Libraries are growing and serving organization which provides various services to its users. Library Extension service is one of the service, which provide information about library, its collection and uses beyond the wall of the library. Normally we aspect the four walls, But now a day's libraries have been continuously moving more of their services to digital and online formats from its traditional forms. By using the ICT library has become more user friendly and more effective.

2. Keyword: ICT,Library 2.0, Digital era, Extension services

3. Introduction:

We are living in the Information age. Information is crucial for all our day to day activities. The main purpose of the library is to provide information to the user. The five laws of library science given by Dr.S.R.Ranganathan are also given on the users and use of the library. Extension service plays an important role in accomplishing this goal. In Extension service, the user is informed about the library and the services provided by it. In 19th century, user requires come in library for this service. After that era discovered new Information and communication technology in 20th century. Libraries are using latest technology to optimize their service can be provided easily and in a short time even to remote users.

4. Defination:

Dr.S.R.Ranganathan:

“Apart from such methods of pure publicity, libraries are now days developing certain new types of work which, in addition to their being directly educative or recreational, lead also to publicity as an important secondary product.” These activities are named as the extension services of libraries.

Krishan Kumar:

“An extension services aims at converting non-readers into readers. It creates and simulates the desire for good reading. This is done by bringing books and readers together. This results in exploitation and promotion of collections. Mc Colvin considers it as means “to increase the number of readers and the volumes of work and later to make the library more useful to more people.”

ALA Glossary of Library and Information science 1983 defines it:

“The provision by a library of materials and services (including advisory services) to individuals and organizations outside its regular services area, especially to an area in which library services is not otherwise available.”

5. Forms:

The library extension services may be of internal or external type. The internal extension services include orientation programs and the external extension service includes the mobile library services, publicity programs etc. Some of the main and traditional forms of extension services are as listed.

- Library Orientation
- Book Display/Exhibition
- Study/Reading Circle
- Reading to Illiterates
- Forming friends of Library group
- Talks and Seminars of expert
- Arranged Events/Program
- Display New Topics
- Quiz Program
- Meeting
- Library Bulletin / Publication
- Inter Library Loan

These above extension services are usually used before 19th century. After the 20th century Information evolved very fast after the development of technology and invention of World Wide Web, has also had an impact on the Library and Information Centre. Along with the storage of information, it's necessary to be used. For this, with the use of technology Library and Information centre can be given extension services to user.

6. New Aspect of Extension services:

1.Virtual Library Tour: The main purpose of this to provide information about rules, collection of document, which services provide etc... by the

video. This video share on library website or social media so that users can get information about library at anytime anywhere.

2.Current Awareness Services: CAS is process of dissemination of current information about content of current published in primary document, new arrival books, journals, for which the research have need. By the use of E-mails, FAQs, and social media we disseminate information in a very short time.

3.Digital Library Loan: Small items that are too fragile to circulate on interlibrary loan are usually supplied through a photocopy. Bur photocopying often shortens the life of the original. The Library of congress Collections Access, Loan and Management Division scan this type of material and deliver the images via the Web. This makes public domain items widely accessible for current and future requests and contributors to the preservation of the original. Items protected by copyright are not scanned in this program.

4.Book by E-Mail and Telephone request: The public library should also provide library lending services through mail. A public library can also think of delivering book to any home bound person on a request.

5.E-Reserve: E-Reserve also known as Electronic Reserves. E-reserve includes lists of books and other physical materials on reserve that are requested by faculty, provides web access to electronic journal articles and to other materials in electronic form, gives links to class web sites and links to other web sites as requested.

6.Postal Membership: There are many libraries, offer postal membership to the peoples, who one at the large distance from the library. These libraries are issues and discharged desire books to the users for three or four months and send it to them by post. It is also a kind of extension services.

7.Virtual services: Virtual services such as virtual reference services, Internet searching, E database, online book clubs etc. are provided by libraries to the users. Online database are collection of information arranged into individual records to be searched by computer, which is available through the Internet.

Most commonly used venues include Instant Messaging, Short Message Service, Chat, E mail, Web Forms, Voice over Internet Protocol and virtual worlds.

A virtual library is a collection of resources available on one or more computer system, where a single interface or entry point to the collection is provided.

8.Seminars/Workshop/Expert Lecture: Library planed this type of event for users by Google meet, zoom, etc. So they get to know something new.

7.Library 2.0:

The concept of library 2.0 is borrowed from Web 2.0. It encompasses a range of new tools and techniques. These tools and techniques are useful for libraries in providing new services and interesting way. These new services and ongoing changes are likely to make libraries more interesting, more relevant and better acceptable pales.

Library 2.0 1st time in September 2005, Michael Casey used the terms “Library 2.0” in his personal blog LibraryCrunch. Library 2.0 is equal to Web 2.0 concepts and application in library and information services sector. Library 2.0 can be defined as: a model for a modernized form of library service that reflects a transition within the library world in the way services are delivered to users” (Wikipedia 2011)

In Library 2.0, library services are constantly updated and re-evaluated to best serve library users. It also attempts to harness the library user in the design and implementation of library services by encouraging feedback and participation.

8. Conclusion:

Libraries play a special role in the modern society. To make the familiar, extension services should be arranged so that the people may get maximum benefit from them. The Extension services increase the number of readers and use of the libraries. Using the Information and communication Technology, its services become reachable to all. Such program arranged so that the users may be attracted towards the library.

9. Reference:

1. Mamta kumara (2017), “World wide journal of Multidisciplinary Research and Development” Retrieved from <http://www.jmrd.com>.
2. Gupta, Jyotsana “Extension Serivces (ES) and Public Relations (PR) of Libraries “Directorate of Distance Education” retrieved from: <https://www.foxitsoftware.com>
3. Shukla, Akhandanand “Extension areas of library in Modern Era Vol.5, Issue 1.Accessed from <https://www.researchgate.net>.
4. Chanda, Anupam (2021), “The Role of Social Media in library extension services”, International Journal of library Science, Vol.19, Issue no.1 <https://www.researchgate.net/>

5. Umar, Hadiza (2020) “library Extension services as a strategy for the Development of Effective Information Societies in Nigeria”, International Journal of Applied Technologies in Library & Information Science (JATLIM), page no.56-63.

महाकवि कालिदास के शिक्षण विषयक विचार

प्रा. डॉ. किर्तिदा बंसीलाल व्यास
संस्कृत विभाग
शेठ एस. वी. आर्ट्स कामर्स कोलेज
मांडवी - (कच्छ)

महाकवि कालिदास की प्रतिभा सर्वतोमुखी थी। उनके ग्रन्थों के अनुशीलन कर्ताओं को यह बतलाने की आवश्यकता नहीं है कि मानव - जीवन से सम्बद्ध शायद ही कोई विषय होगा जिसे कविवर ने अछूता छोड़ दिया होगा। भारत की सभ्यता और संस्कृति कालिदास को अपना अभिव्यञ्जक पाकर कृत कृत्य हुई। भारतीय संस्कृति का जितना मनोरम चित्रण कालिदास ने किया है, उतना वाल्मीक और व्यास को छोड़कर शायद ही किसी कवि ने अपनी लेखनी से अभिव्यक्त किया हो। शिक्षण की समस्या के ऊपर भी उन्होंने बड़ा गम्भीर विचार किया है। उन्हीं विचारों के प्रति पाठको का ध्यान आकृष्ट किया जाता है। कवि कालिदास ने किसी विधालय में शायद ही अध्यापन कराया हो, परन्तु इस विषय में उनके मन्तव्य बड़े महत्वपूर्ण हैं और वर्तमान समय के शिक्षा - शास्त्रियों के लिए भी ध्यान योग्य हैं।

• शिक्षण प्रकार:

भारत वर्ष में तथा अन्य देशों में भी बालक तथा बालिका के शिक्षण प्रारम्भ किया जाता है। चूड़ाकरण के अनन्तर विधारम्भ संस्कार किया जाता है। चूड़ाकरण तीसरे वर्ष तथा विधारम्भ पाँचवें वर्ष में किया जाता है। विधा का प्रारम्भ लिपि के प्रहण से ही होता है। जिस प्रकार नदी का आश्रय लेकर समुद्र प्राप्य किया जाता है। उसी प्रकार लिपि की शिक्षा पाकर वाङ्मय - शब्द समुदाय - में बालक प्रवेश कर सकता है सबसे प्रथम शिक्षण का विषय होने से आज भी लिपि की समस्या नितान्त महत्वपूर्ण मानी जाती है।

स वृत चूल स्वचल काक पक्षकरमात्यपुत्रैः सवयो भिरन्वतः।

लिपे र्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं नदी मुखेनेव समुद्र भाविशत् ॥

उपनयन होने पर ब्रह्मचारी अपने गुरु के पास जाता है और अपने वर्ण के अनुसार विधाओं का अध्ययन करता है। कालिदास ने विधाभ्यासी के लिए ब्रह्मचर्य की बड़ी आवश्यकता मानी है। रघु ने रुरु मृग के चर्म को धारण कर ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए अपने मन्त्रविद पिता से अस्त्र विधा को सीखा।

त्वचं स मेध्यां परिधाय शैरवी -

मशिक्षत्रास्त्रंपितुरेव मन्त्रवत् ।

शैशवकाल ही विधाभ्यास के लिए काल है, इसी समय रघुवंशीय नरेशों ने अपने वर्ण तथा मर्यादा के अनुसार शिक्षा का अनुशीलेन किया (शैशवेडभ्यस्त - विधानम् - रघु १/८) षडंगो के साथ वेद भारतीय धर्म का मूल स्रोत है। वेद का अभ्यास प्रत्येक आर्य के लिए आवश्यक है। शैशवकाल कुछ बीत जाने पर ब्रह्मचारी की बुद्धि परिपक्व होने लगती है, तब शडर्ग वेद की शिक्षा दी और पीछे अपनी मनोरम कृति रामायण को पढ़ाया:-

साडग च वेदमध्याप्य किच्चिदुत्क्रन्त शैशवो ।

स्वकृति गापया मास कविप्रथम पदतिम ॥

संस्कार का शिक्षा पर बड़ा प्रभाव होता है। पूर्व जन्म के संस्कार इस जन्म में फली भूत होते हैं। कवि का कहना है कि बालक का मस्तिष्क बे लिखी स्लेट की तरह नहीं है, प्रत्युत वह अपने जन्म की प्रवृत्तियों, संस्कारों तथा शक्तियों को साथ लेकर पैदा होता है और उसके जीवन में आगे चलकर ये ही प्रवृत्तियों वृद्धि को पाकर विकसित होती हैं।

उमा के विषय में कवि का कथन है कि जिस प्रकार शरद काल में हंस माला यें गंगा में आती है, रात के समय स्वाभाविक प्रकाश औषधियों में आता है, उसी प्रकार उपदेश के समय में स्थिरता से विधा ग्रहण करने वाली उमा के पास पूर्व जन्म की

उपार्जित विधायें स्वतः आ गईः

तां हंस मालाः शरदीव गडा

महौषधि नत्क मिवात्म भासः ।

स्थिरोप देशा मुपदेश काले

प्रपेदिरेप्राक्त न जन्म विधाः ॥

कालिदास ने आदर्श शिक्षक की बड़ी सुन्दर परिभाषा लिखी है। कुछ शिक्षक विधा ग्रहण करने में निपुण होते हैं और कुछ विधार्थियों को पढ़ाने में चतुर होते हैं, परन्तु सब से श्रेष्ठ शिक्षक में इन दोनों गुणों का समन्वय होता है। वह विधा के ग्रहण में तथा विधा के संक्रमण में समभाव से समर्थ होता है -

शिष्टा क्रिया कस्य चिदात्म संस्था

संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुत्ता ।

यस्योभयं साधु स शिक्षकाण

धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

अध्यापन से अध्यापक की विधा और भी प्रस्फुटि होती है। अध्ययन समय में खूब पढ़ी हुई भी विधा अध्यापन के समय विलक्षण रूप से विकसित होती है। कालिदास का अनुभव इसी सिद्धान्त को पुष्ट कर रहा है। कविकर का कथन है

जब शिक्षक को चतुर छात्र प्राप्त होता है, तब वह उसके उपदेश को इतनी जल्दी तथा सुन्दरता से सीख लेता है कि जान पड़ता है कि विद्यार्थी ही शिक्षक को बदले में शिक्षा देता है। मालविका की शिक्षा के विषय में कालिदास का कहना है -

यद्यत् प्रयोग विषये भाविक मुप दिश्यते मया तस्यै ।

ततद् विशेष करगात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥

शिक्षा पात्र भेद से नाना प्रकार की होती है, सत्पात्र को शिक्षा देने से वह विलक्षण चमत्कार पैदा करती है। साधारण जल सुलि में पड़ते ही मोती बन कर चमक तथा दाम दोनों में बढ़ जाता है, परन्तु अन्यत्र वह साधारण जल ही रह जाता है यही कारण है कि शिक्षक अपनी शिक्षा के निमित्त उपयुक्त अधिकारी की खोज में रहता है। कालिदास का कथन नितान्त स्पष्ट है।

पात्र विशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः।

जलभिव समुद्रं शुत्कौ मुलाफलतां पयोदस्य ॥

सफल शिक्षा की कसौटी है योग्य आलोचको की प्रशंसा पाना । वही उपदेश विशुद्ध तथा उपादेय माना जाता है, जो योग्य व्यक्तियों के सामने परीक्षा के अवसर पर मलिन नहीं होता।

उपदेशं विदुः शुद्रं सन्तस्तमुप देशिनः ।

श्यामायते न युष्मासु चः काञ्चनमिवाग्निषु॥

शिक्षा का उद्देश्य:

किस फल की सिद्धि के लिए इतना कलेश स्वीकार किया जाता है ? कालिदास का इन प्रश्नों का उत्तर बहुत स्पष्ट है। शिक्षण का सच्चा फल यही बर्ही है कि वह सामाजिक जीवन का तथा जीविका अर्जन का उपाय मात्र है। शिक्षित ही जाने पर व्यक्ति अपने उदर की पूर्ति अवश्य कर सकता है तथा समाज में अपना विशेष स्थान प्राप्त कर सकता है। परन्तु शिक्षा की इतनी ही आवश्यकता नहीं है, वह तो जीवन को पवित्र तथा विभूषित करने के लिये नितान्त समर्थ है। पार्वती - जन्म के अवसर पर हिमालय की प्रशंसा करते समय कालिदास ने स्पष्ट ही कहा है कि हिमालय पार्वती से उसी प्रकार पवित्र तथा विभूषित किये गये जिस प्रकार स्वर्गगद्गाजी से तथा तथा विदान पुरुष संस्कार युक्त वाणी से।

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रि

मार्गगेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कार वत्येम गिरा मनीषी

तथा स पूतस्वविभूषितश्च॥

शास्त्रीय विधा जब तक वह व्यवहार के रूप में न लाई जाय केवल अध्ययन शब्द का जंजाल मात्र है, परन्तु व्यवहार से समन्वित होने पर ही वह अध्ययन वास्तविक बनता है।

विधामभ्यसनेनैव प्रसादयितु मर्हति | रघु १/८८

गीता के 'ज्ञानं विज्ञान सहितम्' का भी यही रहस्य है। 'ज्ञान' केवल शाब्दिक तथा शास्त्रीय रहता है और 'विज्ञान' व्यावहारिक तथा कार्यरूप में परिणत होता है। ज्ञान तथा विज्ञान के समन्वय बिना उच्च उद्देश्य की पूर्ति कभी नहीं हो सकती।

इस प्रकार महाकवि कालिदास के शिक्षण - विषयक विचार नितान्त उच्च, उपादेय तथा उत्साह बर्धक है। आशा है कि शिक्षकों का ध्यान इन रुचिर विचारों की और अवश्य आकृष्ट होगा।

अधतन युग में भी कालिदास के शिक्षण विषयक विचार का अधिक महत्त्व है। अधतन युग में विधा का महत्त्व है। आज भी बालक को प्रथम लिपि र्या ABC.....act. सीखाया जाता है। Fundamentals and Basic knowledge के बिना इमारत बनती ही नहीं इसी तरह पात्रता Quality, के लिए आज Entrance-Test Exam लिया जाता है। आज के माहिती सभर शिक्षण में विधा विहिन नर पशु जैसा जीवन होता है। शिक्षण आज भी मानव के जीवन में व्यक्तित्व में बड़ा परिवर्तन लाता है।

पहले गुरु विधार्थी की पात्रता देकर ही ज्ञान देते हैं, आज विधार्थी की क्षमता के अनुसार ही वह अपने ईच्छित क्षेत्र में पढ़ाई कर सकते हैं। आज भी परीक्षा में खरे उतरने के बाद ही विधार्थी को उर्तीण करते हैं।

विश्वकविकालिदास 'रस सिद्ध' कविश्वर के नाम से भारतीय आलोचना में प्रख्यात है।

कालिदास सच्चे अर्थ में विश्व कवि है। उनकी कविता भारत वर्षीय मानवों के ही कल्याण के लिए जागरुक न होकर इस विशाल जगत के मानवों के मंगल के लिए क्रिया शील है वे सब देश के कवि हैं - सब युग के कवि हैं। उनकी अलौकिक प्रतिभा काव्य के नाना प्रकारों के विस्वन में कृतकार्य है। शेक्सपियर की रूपमयी प्रतिभा, मिल्टन की प्रबंध काव्य मयी प्रतिभा तथा शेली की गीतिमयी प्रतिभा कहीं एकत्र मंजुल सामरस्य प्रस्तुत होता है, तो वह है विश्व कवि की दिव्य प्रतिभा से उदभूत काव्य - निचय। सचमुच कालिदास शारदा देवी की रत्नमाला के मध्य मणि है। किसी आलोचक की सरस उक्ति वस्तुतः यथार्थ है -

अस्पृष्ट दोषा नलिनीव हृष्टा
हारा वलीव ग्रथिता गुणोद्धैः।
प्रियाडक पालीव यिमद हधा
न कालि दासाद परस्य वाणी ॥

संदर्भ नोध

१ संस्कृत सुकवि सामीक्षा

बलदेवउपाध्याय

चौखम्बाविद्याभवन वाराणसी - १

संस्करण प्रथम

Page 111-112

वही, page 112-113

वही, 115

वही, 116

मारवाड़ पुलिस प्रशासन में आई.जी.पी. बख्तावरसिंह का योगदान

जालमसिंह रतनू

शोधार्थी, इतिहास एवं संस्कृति विभाग,
सरदार पटेल पुलिस, सुरक्षा एवं दाण्डिक न्याय विश्वविद्यालय, जोधपुर।

परिचय

मध्यकालीन मारवाड़ रियासत में मुगलों के प्रभाव से परगना व्यवस्था आरंभ हो चुकी थी। परगने ठिकानों में विभक्त थे। प्रत्येक ठिकाने पर एक हाकिम नियुक्त होता था जिसके पास दीवानी और फौजदारी विवादों में निर्णय लेने का अधिकार रहता था। मारवाड़ में प्रचलित एक कहावत से हाकिम पद के महत्व को समझा जा सकता है “हाकिम पलटे पर हुकुम न पलटे” अर्थात् हाकिम का आदेश प्रत्येक स्थिति में मान्य होता था। मारवाड़ रियासत में पुलिस व्यवस्था का सूत्रपात सन् 1885 ई. में राठौड़ वंश के शासक महाराजा जसवंतसिंह के काल में हुआ। रेऊ के अनुसार महाराजा जसवंत सिंह द्वितीय ने शिथिल पड़ी न्यायिक व्यवस्था में सुधार करने के लिए सन् 1885 ई. में नगर प्रबंध के लिए पुलिस विभाग की स्थापना की।¹ उन्नीसवीं शताब्दी के मध्य मारवाड़ में ठगों व डकैतों का प्रकोप बहुत बढ़ गया था। पाकिस्तान के सराही मुसलमानों ने मारवाड़ में आतंक फैला रखा था। इसलिए सन् 1886 ई. में ठगी एवं डकैती विभाग का गठन किया गया।² जिसे सन् 1903 में पुलिस विभाग में विलय कर दिया गया। मारवाड़ पुलिस में सर्वोच्च पद इंस्पेक्टर जनरल ऑफ पुलिस का था। पुलिस प्रशासन को व्यवस्थित करने के लिए सम्पूर्ण मारवाड़ को चार भागों में विभक्त करके प्रत्येक भाग में एक पुलिस सुप्रिन्टेन्डेंट की नियुक्ति की गयी। महाराजा उम्मेद सिंह के समय राज्य पुलिस व्यवस्था में प्रशासनिक परिवर्तन किये। परिष्कृत व्यवस्था के अंतर्गत इंस्पेक्टर जनरल ऑफ पुलिस, डिप्टी इंस्पेक्टर जनरल ऑफ पुलिस, पुलिस सुप्रिन्टेन्डेंट, डिप्टी सुप्रिन्टेन्डेंट, इंस्पेक्टर, सब इंस्पेक्टर, हेड कॉन्स्टेबल एवं घुड़सवार के पास स्वीकृत किये गए।³

मारवाड़ पुलिस में कई कठोर, अनुशासित एवं दबंग अधिकारी हुए। ऐसे ही अनुशासित एवं दबंग अधिकारियों में आई. जी. बख्तावर सिंह मारवाड़ पुलिस की पहचान बने। मालाणी के प्रतापी संत शासक रावल मल्लिनाथ जी के वंशज बख्तावरसिंह का जन्म बाड़मेर जिले के कोलू गाँव में 1887 ई. में हुआ था। उनकी प्रारम्भिक शिक्षा पंजाब के

सोहनगढ़ और फिरोजपुर में हुयी थी। मैट्रिक तक शिक्षा प्राप्त करने के पश्चात् मारवाड़ आये। पुलिस विभाग में जाने के इच्छा तथा शारीरिक एवं शैक्षणिक योग्यता के कारण पुलिस में सरलता से उन्हें नौकरी मिल गयी। फिल्लोर (पंजाब) से पुलिस की ट्रेनिंग पूरी करने के पश्चात् मारवाड़ लौटने पर सन् 1912 ई. में बख्तावर सिंह की नियुक्ति इंस्पेक्टर के पद पर हुई। मेड़ता, जोधपुर, जालोर, नागौर आदि स्थानों पर स्थानान्तरण के पश्चात् सन् 1919 ई. में कुछ समय रेलवे पुलिस विभाग में सेवाएं दी। वहाँ से उनकी पदोन्नति सुप्रिन्टेन्डेंट पुलिस के पद पर बाड़मेर में नियुक्त हुए। सन् 1934 ई. में उनकी पदोन्नति डी. आई.जी.पी. तथा मई 1946 में उनको जोधपुर पुलिस महानिरीक्षक (आई.जी.पी.) बना दिया गया। इसी पद पर रहते हुए सन् 1948 ई. में सेवानिवृत्त हुए।⁴ आई.जी.पी. बख्तावरसिंह ने मारवाड़ पुलिस में रहते हुए अपने कर्तव्य को पूर्ण निष्ठा, साहस एवं दूरदर्शिता से निभाते हुए विशिष्ट कार्य किये। उनके द्वारा किये गए विशिष्ट कार्यों के कारण उन्हें राज्य की ओर से प्रशस्ति पत्र, उपाधियाँ, सम्मान प्राप्त थे। ठाकुर बख्तावर सिंह के सेवाकाल के समय मारवाड़ रियासत में चारों ओर डाकुओं का आतंक छाया हुआ था। उन्होंने साहस और नीति से जनता को डाकुओं के भय से मुक्त कर साधारण जन के हृदय में पुलिस व्यवस्था के लिए विश्वास उत्पन्न किया। फौजदारी और दीवानी प्रकरणों को भी चतुराई और नीति से सुलझाया।

ठा. बख्तावरसिंह को विशेष रूप से मारवाड़ क्षेत्र में दस्यु दलों का आतंक समाप्त करने के लिए जाना जाता है। ठा. बख्तावरसिंह ने अपने सेवाकाल में लगभग 20 डाकुओं का उनके दल सहित दमन किया। जिनका उल्लेख इस प्रकार है – गुजरात क्षेत्र में डाकू मीर खां एवं डाकू चाँद खां, जामनगर में बलौची डाकू, जयपुर क्षेत्र में भूरसिंह–बलसिंह, धोकलसिंह, भैरूसिंह–तारपुरा, पूरणसिंह, जोरटा की डकैती, सूरसिंह चांदावत, रिखबमल महाजन, नाहरसिंह जोरिया तथा पुनमा, भूरिया जाट, बीठण के दस्यु, झोंटवाडा की डकैती, जोधपुर क्षेत्र में गुड़ा एंदला के आदिया मीणा एवं दल, अठबड़ा की डकैती, नागौर क्षेत्र में दस्यु मंगलदास साद, रणजीतसिंह पड़ियार एवं जवाहरसिंह, भूरसिंह–बलसिंह के पुत्र–भतीजे, ताऊसर की डकैती। बख्तावरसिंह जिस क्षेत्र में कार्यरत रहे उस क्षेत्र में होने वाली आपराधिक घटनाओं एवं विवादों का उनके द्वारा शांतिपूर्ण एवं न्यायपूर्वक समाधान किया गया।

दस्यु उन्मूलन में सर्वाधिक महत्वपूर्ण प्रकरण मीर खां की गिरफ्तारी थी। मीर खां का उद्भव सन् 1948 ई. में हुआ। इसने काठियावाड़, अहमदाबाद, मुंबई, पालनपुर, थराद, रांधनपुर आदि क्षेत्रों में अपना आतंक फैला रखा था। अहमदाबाद पुलिस अफसरों की नृशंस हत्या तथा तीन वर्षों तक चोरी डकैती के साथ ही सैकड़ों निर्दोष हत्या के पश्चात् भी पुलिस इसको पकड़ नहीं पा रही थी। गुजरात और मुंबई के अतिरिक्त यदा-कदा मारवाड़ के सीमांत क्षेत्रों में भी लूट-पात करता था।⁵ मीर खां तथा उसकी गैंग से निबटने के लिए बड़ौदा सरकार द्वारा 10 मई 1922 एक मीटिंग रखी गयी जिसमें बड़ौदा, मुंबई एवं मारवाड़ पुलिस के तीनों आई.जी. के साथ ही टा. बख्तावरसिंह भी उपस्थित थे। जो उस समय मारवाड़ पुलिस अधीक्षक थे। उनके द्वारा मीर खां के भाई चाँद खां को गिरफ्तार करने के कौशल से प्रभावित होकर अधिकारियों ने मीर खां प्रकरण मारवाड़ पुलिस को सौंप कर बख्तावरसिंह को इस अभियान का प्रभारी बना दिया।⁶ दिनांक 01-09-1922 को एस. पी. बख्तावरसिंह को एक गुप्त सन्देश मिला कि डकैत मीर खां बाड़मेर की ओर आ रहा है। उसके दल में 9 पुरुष तथा एक महिला भी है। ये सभी 5 ऊँट तथा 2 घोड़ों पर सवार है। दिनांक 2-9-1922 को टा. बख्तावरसिंह की अध्यक्षता में मारवाड़ पुलिस का एक दल शूतर सवारों (Flying Camel Corps) के साथ कोठाला-गुड़ा मालाणी की ओर चल पड़ा।⁷ गुड़ा मालाणी में पुलिस और डाकुओं की मुठभेड़ में 2 डाकुओं को गिरफ्तार किया गया, शेष मारे गए। मीर खां भागने में सफल हुआ। इसके पश्चात् एक गुप्त सूचना के आधार पर जैसलमेर की ओर मीर खां का पीछा किया गया। भवातड़ा नामक गाँव में पुलिस और डाकुओं की मुठभेड़ हुई। इसमें सात डाकू मारे गए 15 जीवित गिरफ्तार हुए, परन्तु मीर खां भागने में सफल हो गया। एस. पी. बख्तावरसिंह ने मीर खां की खोज जारी रखी। इस मध्य सिंध हैदराबाद में अभियान चलाकर मीर खां गैंग के आठ डाकुओं को जीवित गिरफ्तार किया। इसके पश्चात् मीर खां के सिरोही के जंगलों में होने की सूचना पर टा. बख्तावरसिंह ने 60 लोगों के दल के साथ उसका पीछा किया एवं अंततः उसको जीवित पकड़ने में सफल हुए। इस प्रकार एक खूंखार, दुर्दांत अपराधी के आतंक को अपने अदम्य साहस से समाप्त किया।

इस अभियान में विभिन्न चरणों में मिली सफलता पर एस. पी. बख्तावरसिंह को अनेक सनद और सम्मान प्राप्त हुए —

- ❖ मारवाड़ की स्टेट काउन्सिल द्वारा प्रशस्ति पत्र, सोने की घड़ी एवं 435/— रुपये का नकद पुरस्कार।⁸
- ❖ मारवाड़ राज्य द्वारा प्रशस्ति पत्र एवं 200/— रुपये नकद पुरस्कार राशि।⁹
- ❖ मारवाड़ राज्य द्वारा प्रशस्ति पत्र एवं 300/— रुपये नकद पुरस्कार राशि।¹⁰
- ❖ मारवाड़ राज्य द्वारा प्रशस्ति पत्र एवं 1000/— रुपये नकद पुरस्कार राशि।¹¹
- ❖ इस कार्य की पूर्ण सफलता पर बड़ौदा राज्य की ओर से जोधपुर राज्य की पुलिस के लिए 15500 पये पुरस्कार स्वरूप¹²

बड़ौदा के स्पेशल जज ने अपने निर्णय में इस प्रकरण में टा. बख्तावरसिंह के कठिन परिश्रम एवं संकट से भरे अभियान की प्रशंसा की¹³ —

"The name of Mr. Bakhtawar Singh deserve to be specially mentioned. It was he who first succeeded in arresting accused Nos. 1 and 57 and the deceased Kana alias Oghad. Shortly after that he came face to face with 9 dacoits all well-armed 7 of them including one lady were shot dead and the remaining two were arrested on the spot (No. 16&17). It was also he who had persued Mir Khan and his gang for 7 days to a reflect great credit upon him and the state to which he has the honour to serve."

टा. बख्तावरसिंह के कार्यशैली से जनता में इतना विश्वास भर गया कि दस्यु उन्मूलन के अभियान में बख्तावरसिंह की उपस्थिति एक प्रकार से अनिवार्य हो गयी। इसी प्रकार दीवानी फौजदारी प्रकरणों में भी उन्होंने चतुराई और सूझबूझ से सुलझाये। सन् 1920 ई. में अकाल के समय स्टेशन मास्टर द्वारा अकाल के अनाज का घोटाला, इसी वर्ष मारवाड़, मेवाड़, सिरोही गोडवाड़ आदि रियासतों के भीलों द्वारा किये गए उपद्रव को शांत करना, सन् 1921 ई. में जालोर के सांथू गाँव के भौमियों के मध्य विवाद, सन् 1923 ई. में सांसियों द्वारा डाक-गाड़ी लूट प्रकरण, सन् 1926 ई. में पाली जिले में होली के अवसर पर निकाली जाने गैर से सम्बंधित विवाद, सन् 1927-28 ई. में नागौर जिले के मकराना में मोहरम पर दंगा प्रकरण, सन् 1938 ई. में जोधपुर में सुनार द्वारा पुलिस अधिकारी पर लगाये झूठे आरोप का पर्दाफाश, जोधपुर जिले के बालोतरा में मोहरम पर हुए दंगों में पुलिस अधिकारियों की हत्या प्रकरण, सन् 1946 में मारवाड़ के जवाई बाँध के पानी के लिए जागीरदारों की मनमानी, नागौर के ठिकाना कुचामन के महलों में आभूषणों की चोरी प्रकरण, सरगोट ठिकाना में आभूषणों की चोरी प्रकरण, जोधपुर जिले के जैतारण में

ठाकूर-भौमिया विवाद एवं अन्य कई छोटे-बड़े प्रकरणों को न्यायपूर्वक समाप्त किया। अपने सम्पूर्ण सेवाकाल में न केवल सरकार के अपितु जनता के भी विशेष विश्वासपात्र रहे। 36 वर्ष के कार्यकाल में उन्होंने जनता के सामने पुलिस विभाग की निर्भीक और न्यायपूर्ण छवि बनायी और जनता के हृदय में पुलिस के प्रति विश्वास जाग्रत किया। अपने कार्यकाल में विभिन्न अभियानों एवं प्रकरणों की सफलता के लिए उन्हें अनेक सम्मान, सनद, नकद पुरस्कार, प्रशस्ति पत्र प्राप्त हुए। जिनमें से कुछ उल्लेख इस प्रकार है –

- ❖ 30 अक्टूबर 1926 को मारवाड़ पुलिस के ठा. बख्तावरसिंह और ठा. कानसिंह ने सीकर राज्य में घुस कर भूरसिंह नामक डकैत का उसके साथियों सहित अंत किया। इस पर जयपुर आदि कुछ राज्यों की ओर से मारवाड़ पुलिस के लिए 13,600 पये पुरस्कार राशि भेजी गयी। 26 जनवरी 1929 ई. को महाराजा उम्मेदसिंह ने डकैत भूरसिंह के दल को नष्ट करने वाले मारवाड़ पुलिस के अफसरों को 15,600 पये पुरस्कार स्वरूप बाँटे।¹⁴
- ❖ भूरसिंह-बलसिंह प्रकरण में ठा. बख्तावरसिंह एवं कानसिंह को साहसपूर्ण सेवाओं के लिए जोधपुर राज्य की ओर से सौ-सौ बीघा भूमि प्रदान की गयी।¹⁵
- ❖ वि.सं. 1983 में जोधपुर राज्य की ओर से किये गए एक समारोह में भूरसिंह-बलसिंह एवं रणजीतसिंह-जवाहरसिंह दस्यु उन्मूलन के लिए एस. पी. बख्तावरसिंह एवं उनकी टीम को 7 गाँव प्रदान किये गए।¹⁶
- ❖ 1 जनवरी 1929 को ठा. बख्तावरसिंह सुप्रिटेण्डेंट पुलिस को बादशाही पुलिस मैडल (Kings Police Medal) मिला।¹⁷
- ❖ 7 अगस्त 1929 को जोधपुर में स्थानापन्न गवर्नर जनरल लार्ड गोश्चन के आगमन पर जोधपुर शासक महाराजा उम्मेदसिंह की ओर से विशाल भोज का आयोजन किया गया। इस अवसर पर एस. पी. बख्तावरसिंह को बादशाही पुलिस-मैडल का तमगा दिया गया।¹⁸

ठा. बख्तावरसिंह सन् 1912 ई. में मारवाड़ पुलिस में इंस्पेक्टर के पद पर नियुक्त हुए। अपनी योग्यता और कार्यकुशलता के कारण शीघ्र ही पदोन्नत होकर पुलिस महानिरीक्षक के पद पर नियुक्त हुए। खूंखार डाकुओं का साहस पूर्ण तरीके से अंत करते हुए अपने कर्तव्य का पालन किया। असामाजिक तत्वों एवं अपराधियों के हृदय में पुलिस के प्रति भय उत्पन्न

कर अनेक अनुकरणीय उदहारण प्रस्तुत किये। सन् 1934 ई. में डी.आई.जी. तथा 1946 ई. में आई.जी.पी. बने। डी.आई.जी.पी. होते हुये भी उनका प्रभञ्जाव आई.जी.पी. के समकक्ष ही माना जाता था। उनको दो बार Officiating I.G.P. नियुक्त करना इस बात का प्रमाण है। प्रथम बार Mr. H.A. Carless (I.G.P.) के अवकाश पर जाने के दौरान चीफ मिनिस्टर जोधपुर राज्य के Office Order No. 7518 dated 31-3-1941 के अनुसार¹⁹ –

2. The following officiating arrangements are also sanctioned during the absence of Mr. Carless :- (1) Thakur Bakhtawar Singh, Deputy Inspector General of Police, Govt. of Jodhpur, to officiate as Inspector General of Police, Govt. of Jodhpur. Thakur Bakhtawar Singh will, as a special case, draw a consolidated salary of Rs. 1000/- P.M. during the period he officiates as Inspector General of Police.

दूसरी बार Order No. 3529/C.B. dated 28 June 1945 के अनुसार Inspector General of Police during the absence of Rao Bahadur N.V. Trivedi on leave."

इनके अतिरिक्त उनके सेवा काल में भी दो बार अभिवृद्धि की गई।

"No. 143-H. His Excellency the Viceroy is pleased to confer the title of Rao Bahadur as a personal distinction upon.

Thakur Bakhtawar Singh, Deputy Inspector General of Police, Jodhpur State, Rajasthan."

Sd-

G.E.B. Abell, Private Secy.

इस प्रकार 36 वर्ष का कार्यकाल पूर्ण कर 3 अक्टूबर 1948 को सेवानिवृत्त हुए। उनकी योग्यता एवं प्रभावशाली व्यक्तित्व का अंदाजा इस बात से लगाया जा सकता है कि जोधपुर दरबार ने अरसे से चली आ रही परम्परा को तोड़ा। ठा. बख्तावर सिंह के शब्दों में²⁰—

सन् 1934 ई. में मैं डी.आई.जी. बना एवं सन् 1946 में आई.जी.पी. बन गया। जब मेरे पहले वाले आई.जी.पी. रिटायर होने वाले थे तब प्रधानमंत्री ने दरबार से अर्ज किया कि अब आई.जी.पी. रिटायर हो रहे हैं सो इनके स्थान पर किसको आई.जी.पी. के पद के लिए बुलाया जाय। उन दिनों में रियासत में रहने वाले को आई.जी.पी. बनाने की परम्परा नहीं थी। किसी यूरोपियन ऑफिसर या अन्य रियासत के आदमी को आई.जी.पी. बनाया जाता था।

तब दरबार ने फरमाया कि किसी को बाहर से बुलाने की जरूरत नहीं है काम तो सब डी.आई.जी. करता है इसलिए इसी को आई.जी.पी. बना दिया जाय। मैं उन दिनों डी.आई.

जी. था। तब मैं सन् 1946 में आई.जी.पी. बन गया। इस प्रकार मेरी योग्यता देखते हुए दरबार ने एक अरसे से चली आ रही परम्परा को तोड़ दिया।

सन्दर्भ ग्रन्थ —

- 1.पं. विश्वेश्वरनाथ रेऊ — मारवाड़ का इतिहास भाग द्वितीय, पृ. 464, आर्कियालोजी डिपार्टमेन्ट, जोधपुर, 1938
- 2.Dr. Mrs Nirmala M. Upadhyay-The Administration of jodhpur state (1800-1947 A.D.) पृ सं.—101, इंटरनेशनल पब्लिशर्स, जोधपुर, 1973।
- 3.फाइल नं. 9, 17 जुलाई 1916 आदेश संख्या 902, जोधपुर राज्य महकमा खास, राजस्थान अभिलेखागार बीकानेर।
- 4.डॉ. कुं. महेंद्रसिंह नगर—मारवाड़ के अद्वितीय पुलिस अधिकारी ठा. बख्तावरसिंह महेचा, पृ. सं. — 22, 23, 25 राजस्थानी ग्रंथागार, जोधपुर 2010
- 5.वही पृ सं. — 36
- 6.Kishen Puri - Memoirs of the Marwar Police, पृ सं.—16—17, डिंगल साहित्य शोध संस्थान, नई दिल्ली, 1936.
- 7.पं. विश्वेश्वरनाथ रेऊ — मारवाड़ का इतिहास भाग द्वितीय, पृ. 542, आर्कियालोजी डिपार्टमेन्ट, जोधपुर, 1938
- 8.डॉ. कुं. महेंद्रसिंह नगर—मारवाड़ के अद्वितीय पुलिस अधिकारी ठा. बख्तावरसिंह महेचा, पृ सं.—40, राजस्थानी ग्रंथागार, जोधपुर 2010
- 9.वही 41
- 10.वही
- 11.वही 44
- 12.Kishen Puri - Memoirs of the Marwar Police, पृ सं.—28, डिंगल साहित्य शोध संस्थान, नई दिल्ली, 1936.
- 13.डॉ. कुं. महेंद्रसिंह नगर—मारवाड़ के अद्वितीय पुलिस अधिकारी ठा. बख्तावरसिंह महेचा, पृ सं.—47, राजस्थानी ग्रंथागार, जोधपुर 2010
- 14.पं. विश्वेश्वरनाथ रेऊ — मारवाड़ का इतिहास भाग द्वितीय, पृ. 553, 558, आर्कियालोजी डिपार्टमेन्ट, जोधपुर, 1938

- 15.डॉ. कुं. महेंद्रसिंह नगर-मारवाड़ के अद्वितीय पुलिस अधिकारी डा. बख्तावरसिंह महेचा,
पृ सं.-70, राजस्थानी ग्रंथागार, जोधपुर 2010
- 16.पं. विश्वेश्वरनाथ रेऊ – मारवाड़ का इतिहास भाग द्वितीय, पृ. 554, आर्कियालोजी
डिपार्टमेन्ट, जोधपुर, 1938
- 17.वही 558 पाद टिप्पणी
- 18.वही 552
- 19.डॉ. कुं. महेंद्रसिंह नगर-मारवाड़ के अद्वितीय पुलिस अधिकारी डा. बख्तावरसिंह महेचा,
25-26 राजस्थानी ग्रंथागार, जोधपुर 2010
- 20.वही पृ. 126-127

અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમની શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિદ્યાલય ના વિદ્યાર્થીઓ ની સ્મૃતિશક્તિ
તથા શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પરની અસરકારકતા

સંશોધક

ડૉ.બળદેવભાઈ આર દેસાઈ

આચાર્ય

શ્રી બી.ડી.સાર્વજનિક વિદ્યાલય ,પાટણ

1. પ્રસ્તાવના

માહિતી અને તકનિકીના આ આધુનિક યુગમાં વિદ્યાર્થીઓ પણ તણાવ અનુભવે છે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસમાં એકાગ્રતા મેળવી શકતા નથી કેટલીક વાર શીખેલી બાબતો યાદ રાખી શકતા નથી તો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી વિદ્યાર્થીઓને આ દિશામાં યોગ મદદ કરી શકે તેમ છે તેવું કેટલાક નિષ્ણાંતો માને છે

સંશોધન માનવ પ્રગતિનું સૂચક છે, એટલે કે માનવીને આપણે આજે જે વિકસીત અને અત્યંત પરિવર્તિત રૂપમાં જોઈએ છીએ તે સંશોધનને આભારી છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે આજે માનવીની સુખ, સગવડ અને સમૃદ્ધિમાં જે વધારો થયો છે તે વિવિધ સંશોધનોનું જ પરિણામ છે. સંશોધન એ માનવીની બૌદ્ધિક શક્તિનો પરિચય આપે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે દિવસે-દિવસે નીત નવા સંશોધનો થઈ રહ્યાં છે, જેની આપણે કલ્પના પણ કરી શકતા નથી અને આવી હકીકતો સંશોધન દ્વારા જ્યારે સામે આવે છે, ત્યારે બે ઘડી વિચારતા જ રહી જઈએ છીએ. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે સંશોધન માનવીના અસંતોષનું એટલે અતૃપ્ત જરૂરિયાતોનું પરિણામ છે.

યોગ એ હંમેશા જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસુઓને આકર્ષ્યા છે. તેમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન, શિક્ષણ, મૂલ્યો, મનોવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, પતંજલિ યોગસૂત્ર, વ્યવસ્થાપનશાસ્ત્ર તેમજ વિદ્યાનાં અન્ય ક્ષેત્રોનાં પાયાનાં ગૃહિતો પ્રાપ્ય છે. તે પદાર્થ તરફ જોવાનો વિશિષ્ટ અભિગમ ધરાવે છે. સત્યના પણ સત્યની ખોજને તે પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. દરેક પદાર્થના મૂળ સુધી જવાની યોગાભ્યાસ વડે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી શક્તિઓને બહાર લાવી શકાય છે તેમજ તેમની માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ પણ કરી શકાય છે પ્રસ્તુત અભ્યાસ આ દિશામાં તપાસ કરવા માટે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

1. સંશોધન નું ક્ષેત્ર

પ્રસ્તુત સંશોધન વ્યવહારીક અને સંખ્યાત્મક પ્રકારના સંશોધનમાં સમાવેશ સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણ ક્ષેત્ર માં સમાવેશ થાય છે

2. સંશોધન ના હેતુ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ આ પ્રમાણે હતા.

- 2.1 શ્રી બી ડી એસ. વિદ્યાલય અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અષ્ટાંગ યોગ કાર્યક્રમ ની સંરચના કરવી.
- 2.2 વિદ્યાર્થીઓની સ્મૃતિશક્તિ માપવા માટે સ્મૃતિ કસોટીની રચના કરવી.
- 2.3 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમની વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ ની સ્મૃતિ શક્તિ પર અસર તપાસવી

- 2.4 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમની વિધાલયના વિદ્યાર્થીઓ ની શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પર અસર તપાસવી
- 2.5 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીઓ ની સ્મૃતિ શક્તિ એ બે વચ્ચેના સબન્ધ પર જાતીયતાની અસર તપાસવી.
- 2.6 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ એ બે વચ્ચેના સબન્ધ પર જાતીયતા ની અસર તપાસવી

3.શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ

પ્રસ્તુત સંશોધન માં શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ રચવામાં આવી હતી અને ચકાસવામાં આવી હતી

- 3.1 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ નો અમલ થયો હોય અને થયો ન હોય તેવા વિધાલય ના વિદ્યાર્થીઓની સ્મૃતિ શક્તિ ના પ્રાપ્તાંકો ની સરાસરીઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.
- 3.2 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ નો અમલ થયો હોય અને થયો ન હોય તેવા વિધાલય ના વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પ્રાપ્તાંકની સરાસરીઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.
- 3.3 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીઓ ની સ્મૃતિશક્તિ એ બે વચ્ચેના સબન્ધ પર જાતીયતાની અસર નહિ હોય.
- 3.4 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિકસિદ્ધિ એ બે વચ્ચેના સબન્ધ પર જાતીયતાની અસર નહિ હોય.

4.સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ ચલો

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નીચે મુજબના ચલોને આવરવામાં આવ્યા હતા.

- 4.1 સ્વતંત્ર ચલ અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ એ પ્રસ્તુત અભ્યાસ ના સ્વતંત્ર ચલ હતું જેની બે કક્ષાઓ (1)યોગ કાર્યક્રમ નું અમલીકરણ (2)યોગ કાર્યક્રમ નું અમલીકરણ નહિ
- 4.2 પરતંત્ર ચલ અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ ની બે પરતંત્ર ચલ (1) સ્મૃતિ શક્તિ (2)શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પર અસર તપાસવામાં આવી હતી
- 4.3 અંકુશિત ચલ (1)અભ્યાસ નું ધોરણ (2)શાળા પર્યાવરણ (3)જાતીયતા એમ ત્રણ ચલોની અસર નિયંત્રણ કરવામાં આવી હતી
- 4.4 પરિવર્તક ચલ જાતીયતા એ પરિવર્તક ચલ જેમાં કુમારઓ અને કન્યાઓ
- 4.5 આંતરવર્તી ચલ પરતંત્ર ચલ પર નીચેના ચલ ની અસર થઈ હોય તેવી ધારણા કરવામાં આવી હતી (1)વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રવર્તતા વૈયક્તિક તફાવત (2) યોગ પરત્વે રસ અને ઉત્સહ (3)યોગ શિક્ષક ની નિદર્શન ક્ષમતા

5.વ્યાપ વિશ્વ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ નું વ્યાપ વિશ્વ શ્રી પાટણ જૈન મંડળ સંચાલિત શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિધાલય પાટણ ના ધોરણ 10 વર્ગ અ, બ, ક, ડ માં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પૂરતું સીમિત હતું

6.નમૂના પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસ નમૂના પ્રયોગો ના અમલીકરણ માટે પસંદગી માં સંભાવ્ય નમૂના પસંદગી માં આકસ્મિક નમૂના રીત થી શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિધાલય ના ધોરણ 10 વર્ગ બ જેમાં કુમારઓ અને

કન્યાઓ ભણતા હતા ધોરણ 10 વર્ગ બ ના કુમારો 30 ને આકસ્મિક રીતે પસન્દ કરવામાં આવ્યા હતા જેમાંથી 15 -15 વિદ્યાર્થીઓના બે જૂથો આકસ્મિક રીતે રચવામાં આવ્યા હતા જેમાં થી એક ને આકસ્મિક રીતે પ્રયોગિક જૂથ અને બીજા ને નિયંત્રણ જૂથ તરીકે પસન્દ કરવામાં આવ્યું હતું આ જ પ્રમાણે કન્યાઓ પર પ્રયોગ માટે પણ 15-15 પાત્રો ના બે જૂથો રચવામાં આવ્યા હતા.

7. ઉપકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ બે પરતંત્ર ચલો સ્મૃતિ શક્તિ અને શૈક્ષણિકસિદ્ધિ અંગે માહિતી મેળવવા ની હતી.

વિદ્યાર્થીની સ્મૃતિ શક્તિના માપન માટે પ્રમાણીત સ્મૃતિ કસોટી ની રચના કરવામાં આવી હતી જેમાં (1)દ્રશ્ય ધારણા કસોટી (2)આકાર અને રંગ ની ઓળખ કસોટી (3)પ્રસંગ ચિત્ર કસોટી એમ ત્રણ પેટા કસોટીઓ હતી કુલ 20 ગુણ ની અને 20 કલમ ની આ કસોટીની કસોટી પુનઃ કસોટી વિશ્વાસનીયતા 0.76 અને માનદંડ યથાર્થતા 0.67 હતી આ કસોટીમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તક ને તેની સ્મૃતિશક્તિ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હતા.

વિદ્યાર્થીની શૈક્ષણિકસિદ્ધિમાપન માટે કુલ 600 ગુણ ની શિક્ષક નિર્મિત કસોટી તરીકે અને 600 ગુણની પુનઃ શિક્ષક નિર્મિત કસોટી ને ઉત્તર કસોટી તરીકે ગણવામાં આવી હતી પ્રયોગ ના અમલી કરણ બાદ પંદર દિવસ પછી કસોટી લેવામાં આવી હતી વિદ્યાર્થીએ આ પ્રત્યેક પરીક્ષામાં મેળવેલા કુલ ગુણ ને શૈક્ષણિકસિદ્ધિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી હતી.

8. અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિદ્યાલય ના ધોરણ 10 બ ના વિદ્યાર્થીઓ ને અનુરૂપ અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો હતો આ પ્રતિદિન ત્રીસ મિનિટનો અને વીસ દિવસ નો કાર્યક્રમ હતો અષ્ટાંગયોગ માં યમ, નિયમ, આસાન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

આ કાર્યક્રમની સંરચના માટે (1)યોગ સાહિત્યનો અભ્યાસ (2) તજજ્ઞ નું માર્ગદર્શન (3) પૂર્વેક્ષણ નો ઉપયોગ કરી યોગ કાર્યક્રમના પ્રાથમિક સ્વરૂપ, દ્વિતીય સ્વરૂપ અને અંતિમ સ્વરૂપ ની રચના કરવામાં આવી હતી અંતિમ સ્વરૂપનો પ્રતિદિન 30 મિનિટ અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે હતો.

અષ્ટાંગયોગ નો કાર્યક્રમ

1. ઓમકાર ઉચ્ચારણ ત્રણ વખત 2 મિનિટ
2. પ્રેરક પ્રસંગ (યમ -નિયમ આધારિત) 3 મિનિટ
3. યોગ ક્રિયા શિથીલકરણ ઓમ કાર ઉચ્ચારણ એક વખત 5 મિનિટ
4. યોગાસન (શશાંકાસન, ધ્રુવાસન, સવાગાસન, ધનુરાસન) 10 મિનિટ
5. પ્રાણાયામ (અનુલોમ, વિલોમ, ભામરી) 5 મિનિટ
6. ધારણા (ધ્યાન) 4 મિનિટ
7. શાંતિ પાઠ 1 મિનિટ

યોગ કુલ 30 મિનિટ કરવામાં આવ્યો હતો.

9.સંશોધન પદ્ધતિ અને અમલીકરણ

સંશોધનક અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ ની વિધાર્થીઓની સ્મૃતિશક્તિ અને શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પર અસર તાપસવા ની હોવાથી પ્રયોગિક સંશોધન પદ્ધતિથી હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો પ્રાયોગિક યોજના તરીકે બે આકસ્મિક જૂથ, પૂર્વ કસોટી, ઉત્તર કસોટી યોજનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો આ યોજનાની રજુઆત આ પ્રમાણે છે

આકસ્મિક બે જૂથ પૂર્વ કસોટી, ઉત્તર કસોટી યોજના

આકસ્મિક જૂથ	પૂર્વ કસોટી	સ્વતંત્રચલની કક્ષા અનુસાર માવજત	ઉત્તર કસોટી
પ્રયોગિક જૂથ	T_1	અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમનો અમલ	T_2
નિયંત્રિત જૂથ	T_1	અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ નો અમલ નહિ	T_2

પરતંત્ર ચલ સ્મૃતિ શક્તિના માપન માટે $T_1 =$ સ્મૃતિકસોટી $T_2 =$ તેજ સ્મૃતિ કસોટી પરતંત્ર ચલ શૈક્ષણિકસિદ્ધિ ના માપન માટે $T_1 =$ કસોટી એક $T_2 =$ કસોટી બીજી ઉપરોક્ત પ્રયોગિક યોજના નો ઉપયોગ કરી ને કુમારો અને કન્યાઓ એમ બંને પ્રકાર ના વિધાર્થીઓ પર કુલ બે પ્રયોગો હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા પ્રત્યેક પ્રયોગ માં પ્રયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથ એમ આકસ્મિક રીતે રચેલા બે જૂથ હતા.

પ્રત્યેક પ્રયોગમાં જૂથોની રચના બાદ સૌ પ્રથમ પૂર્વ કસોટીઓ વડે બંને જૂથના પાત્રોથી બંને પરતંત્ર ચલો અંગે નું માપન કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારબાદ માત્ર પ્રાયોગિક જૂથના પાત્રો પર યોગ કાર્યક્રમ નો 20 દિવસ સુધી અમલ કરવામાં આવ્યો હતો છેવટે ઉત્તર કસોટીઓ વડે બંને જૂથના પાત્ર પાસે થી બંને પરતંત્ર ચલો અંગે પુનઃ માપન કરવામાં આવ્યું હતું.

10.માહિતી નું પૃથક્કરણ અને અર્થ ઘટન

કુમારો અને કન્યાઓ ની સ્મૃતિશક્તિ અને શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પર ની અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ ની અસર તપાસવા માટે બંને પરતંત્ર ચલો નું પૂર્વ કસોટી અને ઉત્તર કસોટી પર ના પ્રાપ્તાંકો પર સહવિચરણ પૃથક્કરણ પ્રયુક્તિ વડે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું પૃથક્કરણ ને અંતે બંને પ્રયોગો નો સંદર્ભે પ્રાપ્ત F મૂલ્યો તેમજ પૂર્વ કસોટી ના સંદર્ભેમાં પરતંત્ર ચલના ઉત્તર કસોટીના પ્રાપ્તાંકોની બંને જૂથો ની સુધારેલ સરાસરીઓ સારણી-1 માં દર્શાવેલી છે

સારણી -1

અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમની વિધાર્થીઓ ની સ્મૃતિશક્તિ અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પર ની અસર

પ્રયોગ	સ્મૃતિશક્તિના સંદર્ભેમાં			શૈક્ષણિક સિદ્ધિના સંદર્ભેમાં		
	મળેલ F મૂલ્ય	જૂથ	પ્રાપ્તાંકોની સુધારેલ સરાસરી	મળેલ F મૂલ્ય	જૂથ	પ્રાપ્તાંકો ની સુધારેલી સરાસરી
પ્રયોગ-1 કુમારોઓ પર નો પ્રયોગ	18.62	પ્રયોગિક જૂથ	14.45	102.38	પ્રયોગિક જૂથ	402.28
		નિયંત્રિત જૂથ	11.15		નિયંત્રિત જૂથ	377.89
પ્રયોગ -2	20.73	પ્રયોગિક જૂથ	13.78	57.03	પ્રયોગિક જૂથ	400.26

કન્યાઓ પર નો પ્રયોગ પ્રયોગ		નિયંત્રિત જૂથ	10.15		નિયંત્રિત જૂથ	376.21
----------------------------	--	---------------	-------	--	---------------	--------

**0.01 કક્ષાએ સાર્થક

સારણી -1 માં દર્શાવેલ F મૂલ્યો અને સુધારેલી સરાસરીઓની કિંમતો પર શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ ની ચકાસણી અને વિવિધ અર્થઘટનો કરી શકાય છે

સ્મૃતિ શક્તિ ના સંદર્ભમાં બંને પ્રયોગોમાં પ્રાપ્ત બંને F મૂલ્યો (18.62 અને 20.73) 0.01 કક્ષાએ સાર્થક છે ઉપરાંત બંને પ્રયોગો માં નિયંત્રિત જૂથ કરતા પ્રયોગિક જૂથના પાત્રો ની સ્મૃતિ શક્તિના પ્રાપ્તોંકોની સરાસરી ઊંચી છે આ સૂચવે છે કે અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ ની વિદ્યાલય ના કુમારો તેમજ કન્યાઓ ની સ્મૃતિશક્તિ પર સાર્થક અસર થાય છે અને તેમની સ્મૃતિ શક્તિમાં વધારો થાય છે આથી કુમારો તેમજ કન્યાઓ માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પના ક્રમ 3.1 નો અસ્વીકાર થાય છે વળી, બંને પ્રયોગોમાં સમાન પરિણામ પ્રાપ્ત થયું હતું એટલે અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીઓ ની સ્મૃતિ શક્તિ એ બે વચ્ચેના સબંધ પર પરિવર્તક ચલ તરીકે જાતીયતા ની અસર થતી ન હતી આથી શૂન્ય ઉત્કલ્પના ક્રમ 3.3 નો અસ્વીકાર થતો નથી.

શૈક્ષણિકસિદ્ધિ સંદર્ભમાં પણ બંને પ્રયોગોમાં ઉપર મુજબ જ પરિણામો પ્રાપ્ત થતા હતા જે સૂચવે છે કે કુમારો તેમજ કન્યાઓ એમ બંને માટે શૂન્ય ઉત્કલ્પના ક્રમ નંબર 3.2 નો અસ્વીકાર થાય છે જ્યારે શૂન્ય ઉત્કલ્પના ક્રમ નંબર 3.4 નો અસ્વીકાર થતો નથી આથી કહી શકાય કે અષ્ટાંગ યોગ કાર્યક્રમ નો અમલ કરવાથી વિદ્યાલયના કુમારો અને કન્યાઓ ની શૈક્ષણિકસિદ્ધિમાં વધારો થાય છે અને આ કાર્યક્રમ અને વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિકસિદ્ધિ એ વચ્ચેના સબંધ પર પરિવર્તક ચલ તરીકે જાતીયતા ની અસર થતી નથી.

11. સંશોધન ના તારણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પરિણામ આ પ્રમાણે છે

11.1 શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ (કુમાર અને કન્યા) પર અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ નો અમલ કરવાથી (1)તેમની સ્મૃતિ શક્તિમાં વધારો થાય છે તેમજ (2)તેમની શૈક્ષણિકસિદ્ધિમાં પણ વધારો થાય છે

11.2 અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ ના (1)સ્મૃતિશક્તિ સાથેના સબંધ પર તેમજ (2) શૈક્ષણિકસિદ્ધિ સાથેના સબંધ પર જાતીયતા ની અસર થતી નથી એટલે કે આ બંને સબંધો વિદ્યાર્થીઓ ની જાતીયતાની અસરથી મુક્ત છે

સંદર્ભ સૂચિ

ધોરણ -9 અને 10 શા. શિક્ષણ પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ ગાંધીનગર
યોગ ફોર યોર મુંબઈ જઈકો પબ્લિશિંગ હોઉસ
પતંજલિ યોગાસૂત્ર ગોરખપુર ગીતા પ્રેસ

સંશોધન સારાંશ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમ ની રચના કરી તેની શ્રી બી ડી સાર્વજનિક વિદ્યાલય પાટણ ના ધોરણ 10 બ ના વિદ્યાર્થીઓ (કુમાર -કન્યા) ની સ્મૃતિશક્તિ અને શૈક્ષણિકસિદ્ધિ પર અસર તપાસવામાં

આવી હતી અષ્ટાંગયોગ યમ, નિયમ, આસાન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ ને આવરીને પ્રતિદિન 30 મિનિટ નો 20 દિવસ કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો હતો જેની અસરકારકતા તપાસવા માટે બે આકસ્મિક જૂથો, પૂર્વ કસોટી, ઉત્તર કસોટી પ્રાયોગિક સંશોધન યોજનાનો ઉપયોગ કરી ને કુમારો પર તેમજ કન્યાઓ પર એમ બે પ્રયોગો હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા સ્મૃતિકસોટી ના માપન માટે ત્રણ પેટા કસોટીઓ વાળી 20 ગુણની અને 20 કલમો વાળી પ્રમાણીત સ્મૃતિકસોટી રચવામાં આવી હતી શૈક્ષણિકસિદ્ધિના માપન માટે શિક્ષક નિર્મિત કસોટી ના ગુણ ને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા સહવિચરણ પૃથ્થકરણ વડે માહીતીનું પૃથ્થકરણ કરવામાં આવ્યું હતું પ્રાપ્ત પરિણામ આ પ્રમાણે હતા વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પર અષ્ટાંગયોગ કાર્યક્રમનો અમલ કરવાથી તેમની સ્મૃતિશક્તિ અને શૈક્ષણિકસિદ્ધિમાં વધારો થાય છે ઉપરાંત આ કાર્યક્રમ ના સ્મૃતિશક્તિ સાથેના સબંધ પર તેમજ શૈક્ષણિકસિદ્ધિ સાથેના સબંધ પર વિદ્યાર્થીઓની જાતીયતાની અસર થતી નથી.

નોટબંધીની નાના વેપારીઓ પર અસર
(ભુજ શહેરનાં વિવિધ વિસ્તારનાં વેપારીઓ નાં સંદર્ભે)

દયાતર હરેશ બી.

મુલાકાતી અધ્યાપક

કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનીવર્સિટી

ભુજ-કચ્છ

સારાંશ :-

નોટબંધી એ એક આર્થિક ગતિવિધી છે. જેના દ્વારા સરકાર જૂની ચલણી નોટોને સમાપ્ત કરી દે છે. જ્યારે કાળુનાણું વધી જાય છે. અને અર્થવ્યવસ્થા માટે ખતરો બની જાય છે. તો એન દુર કરવા માટે આ રીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેની પાસે કાળુનાણું હોય છે તે લોકો પોતાના નાણાના બદલામાં નવી નોટો મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા નથી અને કાળુનાણું નષ્ટ થાય છે. આ નોટબંધી ની નાના વેપારીઓ પર શું અસર થવા પામેલ છે તે આ સંશોધન માં જાણવામાં આવેલ છે.

આ સંશોધન અહેવાલ ભવિષ્યમાં આ વિષય પર અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ, સરકાર, વિવિધ સંસ્થાઓને ઉપયોગી સાબિત થશે.

પ્રસ્તાવના:-

ચીજવસ્તુની લેવડદેવડના વ્યવહાર માટે ચાલતા સિક્કાઓ; ધન; દોલત; ચલણી રૂપિયા, પૈસા વગેરે; વ્યવહારમાં ચાલતું ધાતુ વગેરેનું સરકારી છાપનું ચલણ. સર્વની સંમતિથી જે કોઈ પણ વસ્તુ બીજી વસ્તુઓનું મૂલ્યનિર્ણય કરવાને પ્રમાણ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તે નાણું કહેવાય છે, અથવા જે વસ્તુ વિનિમયના વાહન તરીકે વપરાય છે અથવા જેના વડે સઘળી વસ્તુઓનો વિનિમય થઈ શકે છે તેને નાણું કહે છે. સરકાર જે નાણું દેશના મુખ્ય નાણા તરીકે નક્કી કરે અને જેની બજારમાં કે ખાનગી વ્યવહારમાં ગમે તેટલા પ્રમાણમાં આપલે થઈ શકતી હોય, એટલે કે જેની આપલેની મર્યાદા ન હોય તેવા નાણાને મુખ્ય નાણું કહે છે. જે નાણાનો અમુક રકમ સુધી જ ઉપયોગ થઈ શકતો હોય એટલે કે જેની આપલે માટે કાયદાથી નક્કી કરેલી મર્યાદા હોય તેને ઉપનાણું કે પરચૂરણ નાણું કહે છે અને જેનું ચલણી મૂલ્ય તેની મૂળ ધાતુની કીમત કરતાં વધારે હોય તેને 'ટોકન મની' એટલે સંકેત નાણું કહે છે.

નાણાની જ ઉદભવની એક મહત્વની સમસ્યા એટલે કાળુનાણું. જ્યારે કાળુનાણું વધીજાય છે અને અર્થવ્યવસ્થા માટે ખતરો બની જાય છે તો તેને દુર કરવા માટે ઉપયોગમાં; લેવાતી પ્રક્રિયા એટલે નોટબંધી.

નોટબંધી એ એક આર્થિક ગતિવિધી છે. જેના દ્વારા સરકાર જૂની ચલણી નોટોને સમાપ્ત કરી દે છે. આને નોટબંધી કહેવામાં આવે છે. જેની પાસે કાળુનાણું હોય છે તે તેના બદલામાં નવું ચલણ મેળવવાનું સાહસ કરતા નથી અને પરિણામે કાળુનાણું નષ્ટ થઈ જાય છે. આનો પ્રયોગ ભારતમાં ચોથા વડાપ્રધાન મોરારજી દેસાઈ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો અને ૧૦૦૦ અને ૫૦૦ ની નોટ બંધ કરવામાં આવી હતી. હાલમાં ૮

નવેમ્બર ૨૦૧૬ ના રોજ ભારતમાં મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ ની નોટ બંધ કરવામાં આવી હતી.

ભારતમાં નોટબંધી

આઝાદી પહેલા જાન્યુઆરી ૧૯૪૬માં ૧૦૦ અને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાની નોટ પરત ખેંચવામાં આવી હતી અને ૧૦૦૦ ૫૦૦૦ અને ૧૦૦૦૦ ની નવી નોટ ૧૯૫૪માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. ૧૬ જાન્યુઆરી ૧૯૭૮મ જનતા પાર્ટીની સરકારે ફરી ૧૦૦૦, ૫૦૦૦ અને ૧૦૦૦૦ રૂપિયાની નોટબંધી કરી હતી. જેથી કળાનાણા પર અંકુશ સાધી શકાય.

૨૮ ઓક્ટોબર ૨૦૧૬માં ભારતમાં ૧૭.૭૭ લાખ કરોડનું કાળુનાણું પ્રવાહમાં હતું. મૂલ્યના આધારે ૩૧ માર્ચ ૨૦૧૬ ના દિવસે આવેલ રિસર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા ની રીપોર્ટ અનુસાર પ્રવાહમાન નોટોની કુલ કીમત ૧૬.૪૨ લાખ કરોડ છે. જેમાંથી ૮૬% ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ ની નોટ છે. જથ્થાના આધારે રીપોર્ટ પ્રમાણે ૮૦,૨૬૬ કરોડ નોટો માંથી ૨૪% બેન્ક પ્રવાહમાં છે. પ્રધાનમંત્રી મોદીની જાહેરાત બાદ RBI ના ગવર્નર ઉરીજીત પટેલ અને આર્થિક બાબતોના સચિવ શક્તીકાંત દસ દ્વારા એક પત્રકાર પરિશદમાં જણાવ્યું કે બંધી મૂલ્યવર્ગની નોટોની આવકમાં ૨૦૧૧ અને ૨૦૧૬ ની વચ્ચે ૪૦% વધારો થયો હતો. ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ રૂપિયામાં ક્રમશઃ ૭૬% અને ૧૦૮% વધારો થયો હતો. આ નોટો ને ભારત વિરુદ્ધ આંતરક્રવાદી ગતિવિધીઓમાં ઉપયોગ કર્યો હતો. આ કારણે નોટોને નષ્ટ કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો.

સમસ્યા કથન

નોટબંધી ને કારણે ઘણી સમસ્યાઓ ઉદભવવા પામી હતી. જેમાં ચુકવણી ની સમસ્યા નવી નોટ મેળવવા માટે લાઈન માં ઉભવું પડ્યું. ઘણા લોકો ને પોતાના પ્રસંગોમાં તકલીફ પાડવા પામી. તો ગૃહિણી ને નોટબંધી ને કારણે ઘર વપરાશ ની વસ્તુઓ મેળવવામાં મુશ્કેલીઓ પડી. ૨૦૦૦ ની નોટ ના છુટ્ટા ના મળવા. આવી અનેક સમસ્યાઓ ઉદભવી હતી. આમાંની જ એક સમસ્યા કહી શકાય તેવી નાના વેપારીઓ ને નોટબંધી ને કારણે થયેલી અસરો છે. નોટબંધી ને કારણે નાના વેપારીઓના વેપાર ધંધામાં શું અસર થઈ તે જાણવા માટે મે આ વિષય પસંદ કરેલો છે.

સંશોધનના હેતુઓ

- નાના વેપારી પર નોટબંધી અસર જાણવી.
- વ્યવસાયમાં નુકસાન નોંધપાત્ર છે કે નહીં તે મૂલ્યાંકન કરવું.
- નોટબંધી ને કારણે થયેલી હકકરાત્મક અને નાકારાત્મક અસર જાણવી.

સંશોધન નું મહત્વ

- આ સંશોધન નાના વેપારીઓ પર નોટબંધી ને કારણે થયેલી આશરો જાણવા માટે મહત્વનું છે.
- આ સંશોધન ને કારણે નોટબંધી નો નાના વેપારીઓ પર પડેલી અસરો જાણી શકાય છે.
- આ સંશોધન હવે પછીના સમય માં સરકારને લેવામાં આવતા પગલાઓ માટે ઉપયોગી સાબિત થશે.
- આ સંશોધન અન્ય સંસ્થાઓ અને વિદ્યાર્થીઓ ને અભ્યાસ માટે ઉપયોગી સાબિત થશે.

ઉપકલ્પનાઓ

- નોટ બંધીને કારણે નાના વેપારીઓના વેપારમાં ઘટાડો થયો છે.
- નોટબંધી ને કારણે તેને ચુકવણીની સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી છે.

સમય ગાળો

આ સંશોધનનો સમયગાળો નોટબંધી ને પછીના બે મહિના માં થયેલ અસરનો છે. ભુજ શહેરના નાના વેપારીઓ પર નોટબંધી ને કારણે શું અસર થવા પામેલ છે.

કાર્યક્ષેત્ર

સંશોધન માટે કાર્યક્ષેત્ર તરીકે ભુજ શહેરના જુદા-જુદા વેપારીઓ નો અભ્યાસ કરવો તેનો કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેમજ તેના વેપાર પર નોટબંધી ની શું અસર થઈ તે જાણવું તેનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

માહિતીના પ્રાપ્તિસ્થાનો

માહિતીની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ સામયિકો, વેબસાઈટ, અન્ય સંશોધન રીપોર્ટ, બુકો અને અમુક માહિતી વેપારીઓ પાસે થી મૌખિક રીતે મેળવેલ છે.

નોટબંધી: નાના વેપાર પર અસર

નોટબંધી ના કારણે લોકો મૂળ જરૂરિયાત ની વસ્તુઓ જ ખરીદવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. આના કારણે બીજી વસ્તુ કે જેની અતિ જરૂરિયાત ના હોઈ એવી વસ્તુઓ ના વેચાણ માં ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. લોકો પોતાની પાસે રહેલ નાણામાંથી સામાન્ય કરતા ઓછી ખરીદી કરવાનું વલણ આ સમય દરમિયાન ધરાવતા થયા હતા. આથી નાના વેપારીઓના વેપારમાં ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. વેપારીઓની દુકાનો રૂલ એરિયામાં હોઈ ત્યાં ડીજીટલ પેયમેન્ટ એટલું થવા પામી શકે નહિ માટે આવા વિસ્તારો માં ખાસ વેપારીઓના વેચાણ માં ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. બીજા અર્થ માં જોઈએ તો જે વેપારીઓએ દીગીતાલ પેયમેન્ટ અથવા કેશ વ્યવહારને પ્રોત્સાહન આપ્યું તેના વેપારમાં સ્થિરતા જોવા મળી હતી. એટલે એને નોટબંધી ની વધારે માંથી અસર થવા પામી ન હતી. કરીયાણા ના વેપારીઓ પર નોટબંધી ની અસર વધારે જોવા મળી છે. કારણ કે લોકો પોતા ને જરૂરી વસ્તુની ખરીદીમાં ઘટાડો કરતા નથી. સ્ટેશનરી ની દુકાન વાળા પર નોટબંધી ની અસર જોવા મળી હતી નોટબંધી ને કારણે તેના વેપારમાં થોડો ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો સમય જતા તે સામાન્ય થવા પામ્યો હતો.

કોષ્ટક:૧ વેપારના પ્રકારની માહિતી

ક્રમ.	વેપાર નો પ્રકાર
૧	ફૂટ અને શાકભાજી વાળા
૨	રોડ પરના ખાણી-પીણીની લારીઓ
૩	નાના કરિયાણાની દુકાન
૪	સ્ટેશનરી ની દુકાનો

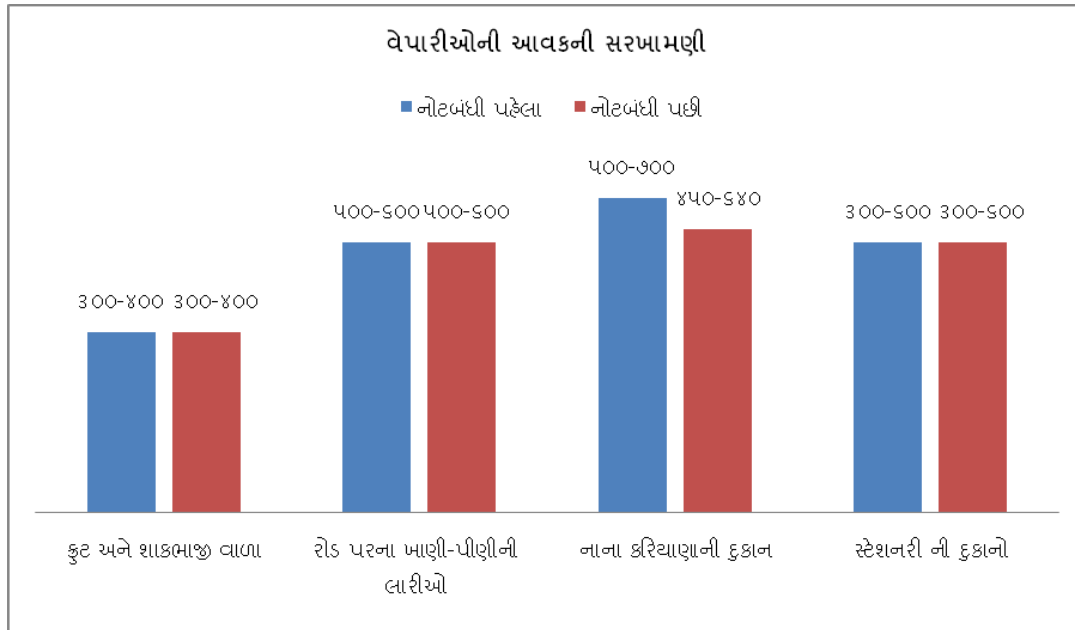
સંશોધન માટે લેવાયેલા વેપારીઓ ના નિદર્શમાં કુટ અને શાકભાજી વાળા, રોડ પરના ખાણી-પીણીની લારીઓ, નાના કરિયાણાની દુકાન, સ્ટેશનરી ની દુકાનો નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આના આધારે માહિતી મેળવી ને તેના પરની અસરો જાણવામાં આવી છે.

કોષ્ટક:૨ વેપારીઓ ની આવક પર નોટબંધીની અસરની માહિતી

ક્રમ	વેપારીનો પ્રકાર	નોટબંધી પેલા દિવસની આવક (રૂપિયામાં)	નોટબંધી પછી દિવસની આવક (રૂપિયામાં)	નોટબંધી ને કારણે આવક થયેલો વધારો/ઘટાડો/સ્થિર
૧	કુટ અને શાકભાજી વાળા	૩૦૦ થી ૪૦૦	૩૦૦ થી ૪૦૦	સ્થિર
૨	રોડ પરના ખાણી-પીણીની લારીઓ	૫૦૦ થી ૬૦૦	૫૦૦ થી ૬૦૦	સ્થિર
૩	નાના કરિયાણાની દુકાન	૫૦૦ થી ૭૦૦	૪૫૦ થી ૬૩૦	ઘટાડો
૪	સ્ટેશનરી ની દુકાનો	૩૦૦ થી ૬૦૦	૩૦૦ થી ૬૦૦	સ્થિર

નોટબંધી ને કારણે વેપારીઓની આવકમાં શું વધારો,ઘટાડો કે સ્થિર રહેવા પામી છે. તે દર્શાવતું ઉપરનું કોષ્ટક છે. અહીં કુટ શાકભાજી વાળા વેપારીઓ ની આવક માં નોટબંધી કે કારણે કોઈ ફર્ક પાડવા પામ્યો નથી. તેજ રીતે રોડ ની બાજુમાં ખાણી-પીણીની લારીઓ વાળાની આવકમાં પણ નોટબંધી ને કારણે કોઈ અસર થવા પામી નથી. નાના વેપારીઓની આવકમાં નોટબંધી ને કારણે ઘટાડો થવા પામ્યો હતો. સ્ટેશનરીની દુકાનના મા લિકોની આવકમાં પણ નોટબંધી ને કારણે કોઈ અસર થવા પામી ન હતી.

આકૃતિ દ્વારા સમજૂતી

ઉપરની આકૃતિમાં, અહીં પ્રથમ સ્તંભ એ નોટબંધી પેલાની આવક દર્શાવે છે. અહીં બીજો સ્તંભ એ નોટબંધી બાદ ની આવક દર્શાવે છે. અહીં પાસ-પાસેની સ્તાભાકૃતિમાં જોવા મળે છે કે સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ વેપારીઓ ની આવકમાં માત્ર નાના કારીયાણા વેપારીઓ ની આવકમાં જ ઘટાડો જોવા મળે છે બાકી ના તમામ વેપારીઓની આવક માં નોટબંધી ની અસર જોવા મળતી નથી. એટલે કે નોટબંધી ને કારણે અન્ય વેપારીઓની આવકમાં ઘટાડો થવા પામ્યો નથી.

સંશોધના તારણો

આ સંશોધના અંતે નીચે મુજબના તારણો મળવા પામેલ છે.

- વેપારીઓ ને નોટબંધી ને કારણે વધારે અસર થવા પામેલ નથી.
- નોટબંધી ના સમયમાં વેપારીઓ પ્રત્યે ઉદારભાવ દાખવેલો એટલે કે ઉદાર વેચાણ કરેલું.
- ચુકવણી માટે ઘણા વેપારીઓ એ ડીજીટલ ચુકવણી નો ઉપયોગ શરુ કર્યો હતો.

સંદર્ભસૂચી

- નાણાકીય અર્થશાસ્ત્ર (ડો.જી.એન.ડીમ)
- અભિયાન ૧૧ નવેમ્બર ૨૦૧૭ (સામાયિક)
- અહેવાલ (ડો.રીતુ ભટ્ટાચાર્ય)
- ગુજરાત ઈકોનોમિક્સ એસોસીએશન (વેબસાઈટ)

કઠોપનિષદમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનમીમાંસાના શિક્ષણ દર્શનનો અભ્યાસ

સંશોધક

દેસાઈ ઓધારભાઈ બી.

પી.એચ.ડી.રીસર્ચ સ્કોલર

શ્રી ગોવિંદગુરુ યુનિવર્સિટી, ગોધરા.

સારાંશ

કઠોપનિષદમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનમીમાંસા ના શિક્ષણદર્શન નો અભ્યાસ પ્રસ્તુત અભ્યાસ કઠોપનિષદ પર આધારિત જ્ઞાનમીમાંસા માં જ્ઞાન નું કૃણ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રીત ને જાણવા માટે અભ્યાસ કર્યો હતો અભ્યાસ ના હેતુ કઠોપનિષદમાં થી ગૃહિતાર્થ તારવી તેના ફલિતાર્થ તારવી શિક્ષણ વિચાર તારવવામાં આવ્યા આવ્યા હતા વ્યાપવિશ્વમાં 120 મંત્રમાં થી સહેતુક નમૂના પસન્દગી માં તજજ્ઞના અભીપ્રાય મુજબ 06 મંત્રો ના સમાવેશ કરેલ છે અભ્યાસનું ક્ષેત્ર શિક્ષણ નું તત્ત્વજ્ઞાન માં ગુણાત્મક સંશોધન માટે વર્ણનાત્મક સંશોધનની વિષયવસ્તુ પદ્ધતિ પ્રયુક્તિ નો ઉપયોગ કર્યો હતો માહિતી એકત્રિકરણ શ્રી રામશર્મા આચાર્ય ની 108 ઉપનિષદજ્ઞાન ખંડમાં થી ગૌણ સંદર્ભે તરીકે ઉપયોગ કરી તેનું વાંચન કરી નોંધ પત્રક તૈયાર કરી તજજ્ઞ ના અભીપ્રાય મુજબ 06 મંત્રોમાં થી ગૃહિતાર્થ, તારવવામાં આવેલા તેને વિષય વસ્તુ એકમ જ્ઞાનમીમાંસા અને વૈચારિક વિભાગ જ્ઞાન નું કૃણ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ રીત પર ગૃહિતાર્થ, ફલિતાર્થ, શિક્ષણ વિચાર તે મુજબ પૃથ્વકરણ, અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું તેના પર થી ગૃહિતાર્થ, ફલિતાર્થ, અને શિક્ષણ વિચાર પ્રાપ્ત થયાં હતા (1)જ્ઞાનરૂપી કૃણ શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓ આનંદ, અભય અને પ્રતિષ્ઠા સહજ બની જાય અને હર્ષ શોક જેવા દ્રવ્યો મનમાંથી દૂર થાય તેજ આત્મજ્ઞાન છે (2) બાળકે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાસાપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, તત્પરતાપૂર્વક શિક્ષક પાસે જઈ માર્ગદર્શન મેળવવું જોઈએ.

1 પ્રસ્તાવના

સંશોધન માનવ પ્રગતિનું સૂચક છે, એટલે કે માનવીને આપણે આજે જે વિકસીત અને અત્યંત પરિવર્તિત રૂપમાં જોઈએ છીએ તે સંશોધનને આભારી છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે આજે માનવીની સુખ, સગવડ અને સમૃદ્ધિમાં જે વધારો થયો છે તે વિવિધ સંશોધનોનું જ પરિણામ છે. સંશોધન એ માનવીની બૌદ્ધિક શક્તિનો પરિચય આપે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે દિવસે-દિવસે નીત નવા સંશોધનો થઈ રહ્યાં છે, જેની આપણે કલ્પના પણ કરી શકતા નથી અને આવી હકીકતો સંશોધન દ્વારા જ્યારે સામે આવે છે, ત્યારે બે ઘડી વિચારતા જ રહી જઈએ છીએ. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે સંશોધન માનવીના અસંતોષનું એટલે અતૃપ્ત જરૂરિયાતોનું પરિણામ છે.

ઉપનિષદોએ હંમેશા જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસુઓને આકર્ષ્યાં છે. તેમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન, શિક્ષણ, મૂલ્યો, મનોવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, વ્યવસ્થાપનશાસ્ત્ર તેમજ વિદ્યાનાં અન્ય ક્ષેત્રોનાં પાયાનાં ગૃહિતો પ્રાપ્ય છે. તે પદાર્થ તરફ જોવાનો વિશિષ્ટ અભિગમધરાવે છે. સત્યના પણ સત્યની ખોજને તે પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. દરેક પદાર્થના મૂળ સુધી જવાની તેની કોશિશ રહી છે. ભારતીય ચિંતકોએ કોઈ પણ જ્ઞાનને ચકાસવા માટે ત્રણ ગ્રંથોને આખરી પ્રમાણ તરીકે માન્યતા આપીને તેને 'પ્રસ્થાનત્રયી' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમાં ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા – આ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. તે સ્વયં જ્ઞાનરૂપ છે અને તેને સ્વયં પ્રમાણ પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

ભાણુદેવ (૧૯૯૮) લખે છે, "ઉપનિષદોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના છે અને ઉપનિષદો તો રહસ્યવિદ્યા છે. ઉપનિષદો દ્વારા જ ઉપનિષદોને સમજી શકાય છે, ઉપનિષદો જ ઉપનિષદોનાં ભાષ્યો છે." (પૃષ્ઠ-૯) જ્ઞાન દાતાએ જાણવું જરૂરી છે કે જ્ઞાન શું છે ? જ્ઞાનનું ક્ષણ કેવું છે ? જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીતો કઈ છે. આ બધું જાણવા જ્ઞાનમીમાંસાની વ્યાખ્યા જોઈએ. રાવલ (૧૯૮૫) જ્ઞાનમીમાંસા એ એક વિજ્ઞાન છે, જે વૈજ્ઞાનિક રીતે જ્ઞાનનાં સ્વરૂપને, સાધન, રીત અને ક્ષણની ચર્ચા કરે છે. તે જ્ઞાન માન્યતા અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ પણ બતાવે છે. (પૃ.-૧૪૯) જ્ઞાનને કઠોપનિષદ્ વિદ્યા અને અવિદ્યા એમ બે પ્રકારમાં વહેંચે છે. વિદ્યા એટલે જે મુક્તિ અપાવે તે, મુક્તિ એટલે તમામ પ્રકારના બંધનોમાંથી મુક્તિ. કઠોપનિષદ્ તેના માટે શ્રેય અને પ્રેય શબ્દ વાપરી તેનું વર્ણન કરે છે. આથી કહી શકાય કે જ્ઞાનમીમાંસા એ તત્ત્વજ્ઞાનની જ એક શાખા છે, તે આધ્યાત્મદર્શનનું વિવેચનાત્મક પ્રતિબિંબ પાડે છે, પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત, જ્ઞાનનું ક્ષણ વગેરેનો સમાવેશ કર્યો હતો.

2 અભ્યાસના હેતુઓ

કોઈ પણ સંશોધન કાર્ય હાથ ધરતા પહેલા તેના હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવે છે કારણકે તેનાથી સંશોધકને કાર્યની દિશાસૂઝ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જે અભ્યાસ કરવા માંગે છે તેમાં આગળ વધી શકે છે. હેતુ વિહિન પ્રક્રિયા ગેરમાર્ગે દોરનારી બની જાય છે. આથી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે નીચે મુજબના હેતુઓ પ્રમાણે પોતાનું સંશોધન હાથ ધરેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે નીચેના હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

- 1) કઠોપનિષદમાંથી જ્ઞાનમીમાંસાને લગતા ગૃહીતાર્થો તારવવા.
- 2) કઠોપનિષદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ગૃહીતાર્થોને આધારે જ્ઞાનમીમાંસાથી શિક્ષણદર્શન (ફલિતાર્થ) તારવવા.
- 3) કઠોપનિષદમાંથી શૈક્ષણિક ફલિતાર્થોના આધારે જ્ઞાનમીમાંસાના શૈક્ષણિક વિચારો તારવવા.

3 શૈક્ષણિક સંશોધન

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક સંશોધનમાં સમાવેશ થતું હોવાથી તેની વ્યાખ્યા જોવી જોઈએ. ડેઝિન અને લિંકન (૨૦૦૦) ના મતે – "ગુણાત્મક સંશોધન એ સ્થિત પ્રવૃત્તિ છે. કે જે દુનિયામાં અવલોકનકર્તાઓનું ચોક્કસ સ્થાન શોધી કાઢે છે, તેમાં અર્થઘટનાત્મક, ભૌતિક વ્યવહારો સંકળાયેલા છે કે જે દુનિયાને દ્રષ્ટિમાન બનાવે છે."

4 અભ્યાસનો વ્યાપવિશ્વ

કોઈપણ સંશોધન માહિતીના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ઝીણવટભરી માહિતી મેળવવામાં આવે છે. આ માહિતી વર્ણનાત્મક હોય તો તે માહિતી ધરાવતા પ્રાથમિક કે ગૌણ સંદર્ભમાંથી નિશ્ચિત માહિતી લઈ તેની ઝીણવટ ભરી તપાસ કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ગૌણ સંદર્ભ તરીકે "કઠોપનિષદ્ અર્જુનદેવ આર્ય (૨૦૦૮) તથા ૧૦૮ ઉપનિષદ જ્ઞાનખંડ" શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય ચોથી આવૃત્તિ (૨૦૦૮) ના પુસ્તકોને પસંદ કરેલ. જેમાં બે અધ્યાયની ૬ વલ્લીઓમાં રચાયેલ છે તેમાં કુલ ૧૨૦ મંત્રો પ્રાપ્ત થાય છે

5 નમૂના પસંદગી

સંશોધન યોજનાને વધુમાં વધુ ચોક્કસ બનાવવા માટે નમૂના પસંદગી આવશ્યક છે. જેના દ્વારા સમય, શક્તિ અને નાણાનો બચાવ થાય છે અને સંશોધન યોજના ગુણવત્તાસભર બને છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સહેતુક નમૂના પસંદગીની રીતથી નમૂનો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં કઠોપનિષદના ૨ – અધ્યાયની ૬–વલ્લીઓમાંથી નમૂનો પસંદ કરવા કઠોપનિષદના મંત્રોમાં જ્ઞાન મીમાંસાનું શિક્ષણદર્શન વ્યક્ત થતું હોય તેવા મંત્રોનું નોંધપત્રક તૈયાર કરી તજજ્ઞ અભિપ્રાય પ્રમાણે મંત્રોનો સમાવેશ નમૂનામાં કરેલ છે, જેમાં કુલ ૯ (૬) મંત્રો પ્રસ્તુત સંશોધન નો નમૂનો છે.

6 સંશોધન ક્ષેત્ર, સંશોધનના પ્રકાર અને સંશોધન પદ્ધતિ

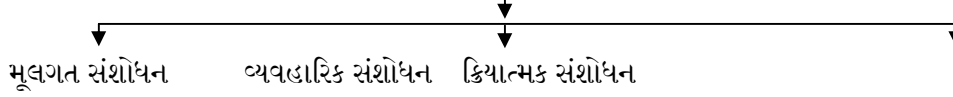
6.1 સંશોધન ક્ષેત્ર

શિક્ષણમાં સંશોધન હાથ ધરવા માટેના અનેક ક્ષેત્રોમાંથી પ્રસ્તુત સંશોધન એ “શિક્ષણનું તત્વજ્ઞાન” સંશોધન સાથે સુસંગત છે.

6.2 સંશોધનનો પ્રકાર

સંશોધનનો પ્રકાર સંશોધક પોતાના વિષયને અનુરૂપ તથા પોતાની રૂચિ અનુસાર નક્કી કરે છે. સંશોધનના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે.

સંશોધનના પ્રકાર

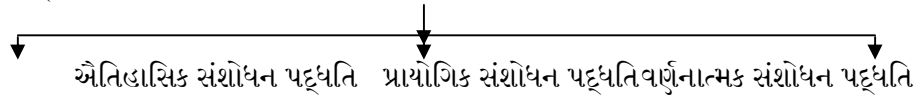

પ્રસ્તુત સંશોધન વ્યવહારિક ગુણાત્મક સંશોધન હતું.

6.3 સંશોધન પદ્ધતિ

કોઈપણ સંશોધનમાં સમસ્યાને અનુરૂપ પદ્ધતિ અને પ્રવિધિની યોજના પસંદ કરવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ શૈક્ષણિક સંશોધનક્ષેત્રે નીચે દર્શાવેલી ત્રણ પદ્ધતિઓ છે.

સંશોધન પદ્ધતિના પ્રકાર

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધન પદ્ધતિ તરીકે વર્ણનાત્મક સંશોધનના એક પેટા પ્રકારરૂપે વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ નામની ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો હતો.

6.4 વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણ પ્રયુક્તિ

આ એક એવી સંશોધન પ્રયુક્તિ છે. જેમાં શાબ્દિક કે વર્ણનાત્મક વિષયવસ્તુને વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. જેથી તેનું વર્ગીકરણ, સારાંશ અને સારણી સારી રીતે કાઢી શકાય છે તે એક આંતરિક અને બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા છે. ખાસ કરીને કોઈ પાઠ્યપુસ્તક કે ગ્રંથના વર્ણનમાં તે વધુ ઉપયોગી છે.

આ પ્રકારની સંશોધન પદ્ધતિમાં “વૈચારિક એકમ” સંદર્ભની હાજરીનો નાનામાં નાનો એકમ છે.

6.5 માહિતીનું એકત્રીકરણ અને વર્ગીકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે માહિતી એકત્રીકરણમાં સૌપ્રથમ કઠોપનિષદના બે પુસ્તકોનું શાંતચિત્તે વાચન કરી “૧૦૮” ઉપનિષદજ્ઞાનખંડ” સંપાદક શ્રી રામશર્મા આચાર્ય (૨૦૦૮) અને કઠોપનિષદ ભાષ્યકાર અર્જુનદેવ આર્ય (૨૦૦૮) નો ગૌણ સંદર્ભ તરીકે ઉપયોગ કરી તે દરમિયાન જે મંત્રોમાં શિક્ષણ વિષયક વિચારો વ્યક્ત થતા હોય તેવા મંત્રોને જુદા તારવ્યા ત્યારબાદ પુનઃ વાચન કરેલ અને તેમા મંત્રો મળ્યા તે જુદા તારવ્યા. આ મંત્રોનું ગુજરાતી, હિન્દી અનુવાદને સમજવા તેમા આવતા પારિભાષિક શબ્દો, સંજ્ઞાઓ, સંધિની સમજ મેળવીને વિષયવસ્તુનું ત્રણ વખત વાચન કરી માહિતીનું ઉપકરણ તૈયાર કરવા માટે તજજ્ઞોને મોકલેલ આ મંત્રોનું નોંધપત્રક મોકલ્યું હતું, જેમાં માંથી ૬ મંત્રો અને ૮ ગૃહીતાર્ય તારવેલ વિષય વસ્તુ એકમ જ્ઞાનમીમાંસા વૈચારિક વિભાગ જ્ઞાનનું ણ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું ણના કુલ ૮ ગૃહીતાર્ય મળી આવે છે

6.6 ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થનાર વિષયવસ્તુની નોંધ કરવા માટે સંશોધકે ૩ નોંધ પત્રોનો તૈયાર કાર્ય હતા.

7. માહિતીની રજૂઆત પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન**7.1 જ્ઞાનમીમાંસા જ્ઞાનનું ણ**

- મંત્ર : તં દુર્દશં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહરેષ્ઠ પુરાણમ્ ।
અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥ ૧.૨.૧૨ ॥
- અનુવાદ : વિશિષ્ટ તપઃ સાધના દ્વારા જોવા યોગ્ય, સંસારિક વિષય-વાસનાઓથી પર, અત્યંત ગુપ્ત સ્થાનમાં રહેલા, બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં નિહિત, ગહન સ્થાનમાં વિદ્યમાન્ અર્થાત્ અંતઃકરણમાં બિરાજમાન, સનાતન (એવા), એ દિવ્યગુણ સંપન્ન પરમાત્માને, આધ્યાત્મયોગ દ્વારા જાણીને, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય, હર્ષ અને શોકથી મુક્ત થઈ જાય છે.
- વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા
- વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાનનું ક્ષણ
- ગૃહીતાર્થ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી હર્ષ-શોકરૂપ દ્વન્દ્વો સમાપ્ત થઈ જાય છે.
- અર્થઘટન :
પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં પરમજ્ઞાન ગૃભ્ બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેને જાણવાની રીત અને તેના ક્ષણનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જે તેને જાણી લે છે તે હર્ષ-શોકથી રહિત બની જાય છે.
માણસ જિંદગીભર ગમતાની નજીકતા રાખતો આવ્યો છે અને આણુગમતાથી અંતર રાખતો આવ્યો છે. આ બે પ્રયત્નોમાં માણસ જિંદગી ખર્ચી નાખે છે. કઠોપનિષદ્ આ મથામણમાંથી બચવાનો માર્ગ બતાવે છે. તે કહે છે કે અંતરાત્માની સાચી ઓળખ જ આ હર્ષ-શોકના યુગલથી બચાવી શકે છે.
જ્યારે ગુરુ-શિષ્ય આ મનમાંથી દ્વન્દ્વાત્મક કામનાઓ છોડીને હર્ષ-શોક દુર કરે તેવું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન છે.
- જ્ઞાનનું ક્ષણ
- મંત્ર : ય હમં મધ્વદં વેદ આત્માનં જીવમન્તિકાત્ ।
ઈશાનં ભૂતભવ્યસ્ય ન તતો વિજુગુપ્સતે, ઇતદ્વૈ તત્ ॥ ૨.૧.૫ ॥
- અનુવાદ : જે પુરુષ, જીવન પ્રદાન કરનારા, કર્મક્ષણ પ્રદાન કરનારા અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં શાસન કરનારા (આત્મતત્વ)ને, પોતાની અત્યંત નજીક સમજે છે, એ એમના આ સ્વરૂપને ક્યારેય ભૂલતા નથી, ન તો કોઈની નિંદા કરે છે અને ન તો કોઈનીય ઘૃણા (તિરસ્કાર) કરે છે. આ એ (પરબ્રહ્મ) છે.
- વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા
- વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાનનું ક્ષણ

ગૃહીતાર્થ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી આત્માની શાશ્વતતા અનુભવાય છે.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં આત્મજ્ઞાનનું કૃળ બતાવતા કહેવામાં આવ્યું છે કે જે આ કર્મકળના ભોકતા આત્માને નજીકથી જાણીને અને તેને ત્રણેય કાળના શાસકરૂપે જાણીને પછી તે આત્માનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છા નથી કરતો કારણકે તે અભયને પામે છે જ્યારે તે આત્માને નિત્ય અને અદ્વૈતરૂપે જાણી લીધા પછી કોણ, કોની, કોનાથી સુરક્ષા કરે ? આ એ જ આત્મતત્વ છે. આ અદ્વૈત જ જગતમાંથી ભય દૂર કરીને અભયનું સ્થાપન કરશે.

7.2 જ્ઞાનમીમાંસા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીત

મંત્ર : શ્રવણાયાપિ બહુભિર્યો ન લભ્યઃ શ્રુવન્તોઽપિ બહવો યં ન વિદ્યુઃ ।

આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોઽસ્ય લબ્ધાશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥૧.૨.૭॥

અનુવાદ : જન સાધારણને આત્મ-તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં જાણવાનો સુઅવસર મળતો નથી.

અગર સંજોગવસાત એવો અવસર મળે, તો પણ મોટા ભાગના (લોકો) જ્ઞાન-પ્રકાશના અભાવમાં, પોતાના જીવનને, એને અનુરૂપ ઢાળવા માટે સક્ષમ બની શકતા નથી. એ તત્વજ્ઞાનનું સારી રીતે પ્રતિપાદન (સાબિત) કરનારા પણ અતિદુર્લભ છે. એ જ્ઞાનને ગ્રહણ કરનારા પણ અતિદુર્લભ છે. એ જ્ઞાનને ગ્રહણ કરનારા પણ કોઈક જ, કુશળ જિજ્ઞાસુ સુપાત્ર હોય છે. વિશેષજ્ઞ આચાર્ય દ્વારા, તત્વજ્ઞાનથી પ્રેરિત તત્વવેત્તા પણ અત્યંત દુર્લભ જ હોય છે.

વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

ગૃહીતાર્થ : બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે કુશળ આચાર્ય અને કુશળ આચાર્ય દ્વારા ઉપદેશ પામેલ પાસે જવું જોઈએ.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં બ્રહ્મજ્ઞાનની દુર્લભતા બતાવીને અનુશિષ્ય પદ્ધતિનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. આ એવો વિષય છે કે ઘણાંને તો સાંભળવામાં જ આવ્યો નથી. ઘણા સાંભળીને પણ આ વિષયને સમજી શકતા નથી. આ વિષયના વક્તા આશ્ચર્યરૂપ હોય છે અને કુશળ આચાર્ય દ્વારા ઉપદેશ પામેલા જ્ઞાતા પણ આશ્ચર્યરૂપ જ હોય છે. અભેદદર્શી આચાર્ય દ્વારા કહેવામાં આવે તો જ આમાં સફળતા મળે તેમ છે કારણ કે આ વિષય સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને દુર્વિજ્ઞેય છે. અહીં ભકુશલાનુનિષ્ઠભ કહીને અનુશિષ્ય પદ્ધતિને જ આ વિષયમાં અનુકુળ બતાવવામાં આવી છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

મંત્ર : ન નરેણાવરેણ પ્રોક્ત ઇષ સુવિજ્ઞેયો બહુધા ચિન્ત્યમાનઃ ।

અનન્યપ્રોક્તે ગતિરત્ર નાસ્ત્યણીયાન્હ્યતર્ક્યમણુપ્રમાણાત્ ॥૧.૨.૮॥

અનુવાદ : અધિકાર વગરના મનુષ્ય (જેણે એનો સારી રીતે સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી) દ્વારા કહેવામાં આવેલ આ આત્મતત્વ સહેલાઈથી જાણી શકાય તેમ નથી. કોઈક તત્વવેત્તા આચાર્ય દ્વારા, ન સમજાવવાથી પણ, આ બાબતમાં, કોઈજ પ્રગતિ

થઈ શકતી નથી. આ વિષય ઘણો ગૂઢ છે, તેથી એ તર્ક-વિતર્કની હદમાં, સીમાબદ્ધ નથી.

વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

ગૃહીતાર્થ : બ્રહ્મતત્વ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી અભેદદર્શી આચાર્ય જ તેનો ઉપદેશ આપી શકે.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં અનુશિષ્ય પદ્ધતિનો જ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. જે સ્વરૂપભૂત આત્મા-ગુરુ દ્વારા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો જ્ઞેય કોઈ વસ્તુના અભાવને જાણે ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનની દુર્લભતા સમજાય. આ જ્ઞાન કુશળ આચાર્ય દ્વારા ઉપદેશ પામેલા જ્ઞાતા પણ આશ્ચર્યરૂપ જ હોય છે. અભેદદર્શી આચાર્ય દ્વારા કહેવામાં આવે તો જ આમા સફળતા મળે તેમ છે. આ વિષય સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને દુર્વિજ્ઞેય છે. અહીં પણ ભકુશલાનુનિષ્ઠભ કહીને અનુશિષ્ય પદ્ધતિને જ આ વિષયમાં અનુકુળ બતાવવામાં આવી છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

મંત્ર : નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા ક્ષેત્કાન્યેનૈવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ।
યાં ત્વમાપ: સત્યધૃતિર્વિભતાસિ ત્વાદૃઙ્નો ભૂયાચિકેત: પ્રષ્ટા ॥ ૧.૨.૯ ॥

અનુવાદ : હે પ્રિય નચિકેતા ! શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાનને માટે શુષ્ક (ખાલી-ખાલી) તર્ક-વિતર્કના ઉડાપોહથી અલગ, (એવી) તમારી બુદ્ધિ પ્રખર છે, એવી મેધાશક્તિને તર્ક દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. હે નચિકેતા ! આપ સાચે જ યથાર્થ સત્યના શોધક છો, (મારી અંતરંગ-હૃદયની ઈચ્છા છે કે) આપ જેવા જિજ્ઞાસુ શિષ્ય જ અમોને પ્રાપ્ત થાવ.

વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

ગૃહીતાર્થ : શુષ્ક (ખાલી-ખાલી) તર્કથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં સમ્યક્ જ્ઞાન માટે શુષ્ક (ખાલી-ખાલી) તર્ક કામ લાગે તેમ નથી તેમ કહીને શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્ય દ્વારા જે અભેદ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેના દ્વારા જ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ કહેવામાં

આવ્યું છે. નચિકેતાને યમરાજ કહે છે કે અમને તારા જેવો પ્રશ્ન પૂછનાર મળતો રહે. આ મંત્રમાં પ્રશ્નપદ્ધતિનો તથા અનુશિષ્ય પદ્ધતિનો સંકેત મળે છે. અહીં ગુરુ-શિષ્ય સંવાદો પ્રશ્નોત્તરરૂપે જોવા મળે છે.

અહીં શિષ્યના મનમાં ઉઠતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

મંત્ર : ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત ।
ક્ષુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ ॥૧.૩.૧૪ ॥

અનુવાદ : (અરે અવિદ્યાગ્રસ્ત લોકો) ઉઠો (અજ્ઞાન નિંદ્રામાંથી) જાગો અને શ્રેષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો જેવી રીતે અસ્ત્રાની ધાર તીક્ષ્ણ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાની લોકો તે માર્ગને તેવો જ દુર્લભ માને છે.

વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

ગૃહીતાર્થ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે અજ્ઞાન નિંદ્રામાંથી જાગવું જરૂરી છે. અભેદદર્શી શ્રેષ્ઠ આચાર્ય પાસે જઈને તેમની પાસેથી જિજ્ઞાસાપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉઠો, જાગો અને શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષો (જ્ઞાની) પાસે જઈને જ્ઞાન મેળવો. આ માર્ગને આત્મવેત્તા (તત્ત્વજ્ઞાની) લોકો અસ્ત્રાની ધાર જેવો અને દુર્ગમ માને છે.

અહીં જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે ત્રણ શરતો મૂકવામાં આવી છે.

(૧) સૌપ્રથમ અજ્ઞાનરૂપી નિંદ્રામાંથી યઠવાનું કલ્મ છે.

(૨) અવિદ્યાની નિંદ્રામાંથી યઠયા પછી પણ સતત જાગૃતિ જરૂરી છે.

(૩) શ્રેષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈને જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. અહીં ગુરુ તરફની શ્રદ્ધા અને પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખવી જરૂરી છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

મંત્ર : યદા પશ્ચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।
બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ઠતિ તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥૨.૩.૧૦ ॥

અનુવાદ : જ્યારે મનની સાથે પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આત્મતત્ત્વમાં) સ્થિર થઈ જાય છે અને બુદ્ધિ પણ ચેષ્ટારહિત બની જાય છે. ત્યારે એ સ્થિતિને (જીવાત્માની) પરમગતિ કહે છે.

વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

ગૃહીતાર્થ : જ્યારે મન સહિત બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મતત્વ એવા આત્મતત્વમાં સ્થિર થાય ત્યારે જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોને સૂક્ષ્મ ચેતન તત્વોમાં લીન કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. સ્થૂળ કરતાં ચેતન તત્વો વધુ શક્તિશાળી છે અને આત્મતત્વની વધુ નજીક છે. માનવ ઈન્દ્રિયોનો અભાવ બહિર્ગમનના સ્વભાવવાળા હોવાથી તે અંતઃ પ્રવૃત્તિ માટે ઝડપી તૈયાર થતી નથી. તેને આધ્યાત્મયોગ દ્વારા અંદર વાળવાની ક્રિયા જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની સાચી રીત છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

મંત્ર : વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુ મનઃ પ્રગ્રહવાન્નરઃ ।
સોહઘ્વનઃ પારમાપ્રોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પરમ્ ॥ ૧.૩.૧॥

અનુવાદ : જે મનુષ્ય વિવેકયુક્ત બુદ્ધિરૂપ સારથીવાળો અને મનને કાબુમાં સંયત-રાખનારો છે, એ સંસાર સાગર તરીકે પાર કરીને, વિષ્ણુ ભગવાનના પરમપદને મેળવી લે છે.

વૈચારિક એકમ : જ્ઞાનમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

ગૃહીતાર્થ : રથરૂપક દ્વારા અધ્યાત્મરથને સમજીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં આગળ વધવું.

અર્થઘટન :

પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં રૂપક દ્વારા આત્મજ્ઞાનની રીત બતાવી છે. આત્મા (ભોકતા) રથી, શરીર-રથ, બુદ્ધિ-સારથી, મન-લગામ, ઈન્દ્રિયો-અશ્વો, વિષયો-રસ્તા. આ દૃષ્ટિકોણથી આ પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આવા ગૂઢ વિષયો આ પદ્ધતિ એ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

8. વિષયવસ્તુ એકમના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો

કઠોપનિષદમાં સમાવિષ્ટ વિષયવસ્તુ એકમોના વૈચારિક વિભાગોના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થોનું પૃથક્કરણ રજૂ કર્યું છે. જેમાં જ્ઞાનમીમાંસાના વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણેના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો પ્રાપ્ત થયા હતા.

8.1 જ્ઞાનમીમાંસાના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો જ્ઞાનનું ફળ

1)અભયપ્રાપ્તિ એ જ્ઞાનનું ફળ છે. તેથી બાળકોને નિર્ભય બનાવે તે જ ખરી કેળવણી.

2) પોતાનામાં રહેલી પૂર્ણતાનો અનુભવ કરાવે તે જ ખરું જ્ઞાન, તે જ ખરું શિક્ષણ.

3) જ્યારે બધું જ આત્મરૂપ બની જાય ત્યારે કોઈની સાથે વિરોધ રહેતો નથી તેવી માનસિકતા બાળકમાં યભી કરવાનો આગ્રહ રાખવો તે જ જ્ઞાન.

8.2 જ્ઞાનમીમાંસાના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીત

1. શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિમાં બ્રહ્મજ્ઞાન સુધીની સફર કરવી.
2. અવિદ્યા-વિદ્યા-અવિદ્યા-વિદ્યાના સતત પ્રવાહથી પૂર્ણજ્ઞાન તરફ પ્રયાસ કરવો.
3. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી દ્વારા પ્રત્યેક મુદ્દે પૂર્ણજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.
4. વિષયવસ્તુના મૂળ સુધી પહોંચે તે જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત છે.
5. શ્રવણ, મનન, નીદિધ્યાસન એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની સીડી છે.
6. જિજ્ઞાસા દ્વારા ગુરુ સેવા, તત્પરતા, એકાગ્રતા જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ આધ્યાત્મયોગ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકાય છે.
7. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તપ જ જરૂરી છે. તપ એટલે એકાગ્રતા દ્વારા મેળવેલી શક્તિ.
8. ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયાતિક અનુભવો દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે.
9. ઉપાસના અને સંયમ દ્વારા આત્મશુદ્ધિ અને તેની મદદથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.
10. જ્ઞાનાત્મક ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરવા જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચે અવિરત સંવાદથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.

9. કઠોપનિષદ્માંથી તારવેલા શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો પરથી વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણે અર્થઘટનો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વિષયવસ્તુ એકમ, વૈચારિક એકમ અને વિભાગના સંદર્ભમાં તારવેલા શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો પરથી અર્થઘટનો તારવવામાં આવ્યા હતા જે આ પ્રમાણે છે.

9.1 જ્ઞાનમીમાંસા જ્ઞાનનું ફળ

- 1) શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીમાં આનંદ, અભય અને પ્રતિષ્ઠા સહજ બની જાય છે.
- 2) જ્ઞાન જ હર્ષ, શોક જેવા દ્વંદ્વો મનમાંથી દૂર કરે તે જ આત્મજ્ઞાન છે.
- 3) જ્ઞાનરૂપી ફળ જ શિક્ષણ છે.

9.2 જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

- 1) બાળકે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જિજ્ઞાસાપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, તત્પરતાપૂર્વક સદાચારી શિક્ષક પાસે જવું જોઈએ.
- 2) શિક્ષણ અનુભૂતિની પ્રત્યેક ક્ષણે ગુરુનું માર્ગદર્શન જરૂરી છે.
- 3) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે તકો પૂરી પાડવી.
- 4) શિક્ષકે વિવિધ વિષયોનું સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ બાબતોને અનુલક્ષીને શિક્ષણ આપવું.
- 5) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.
- 6) વિદ્યાર્થીએ પરિપ્રશ્નો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.
- 7) શિક્ષણકાર્યમાં શિક્ષકે સૂક્ષ્મ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી.
- 8) શિક્ષકે ન સમજતા ગૂઢ, તર્ક-વિતર્ક ઉત્પન્ન કરતા વિષયને ઊંડાણ સુધી જઈ શિક્ષણ આપવું જોઈએ.
- 9) શિક્ષકે નબળા વિદ્યાર્થીઓને ઓળખી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપવું.
- 10) બાળકમાં આનંદ અને અભયનું વાતાવરણ યત્ન કરી સર્વશાસ્ત્રનું સંકલન કરી અધ્યાપન કરાવવું.
- 11) વિદ્યાર્થીની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જાગૃત રહે તેવી પદ્ધતિએ શિક્ષણ કાર્ય કરવું.

10. કઠોપનિષદ્ શૈક્ષણિક વિચારો

કઠોપનિષદ્માં વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે.

10.1 જ્ઞાનમીમાંસા જ્ઞાનનું કૃળ

જ્ઞાનના કૃળ અંગે કઠોપનિષદ્ શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે-

જ્ઞાનરૂપી કૃળ શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીમાં આનંદ, અભય અને પ્રતિષ્ઠા સહજ બની જાય છે અને હર્ષ, શોક, જેવા દુઃખદૃવો મનમાંથી દૂર થાય તેજ આત્મજ્ઞાન છે.

10.2 જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત અંગે કઠોપનિષદ્ શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે-

બાળકે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જિજ્ઞાસાપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, તત્પરતાપૂર્વક સદાચારી શિક્ષક પાસે જવું કારણ કે શિક્ષણની પ્રક્રિયા પ્રત્યેક ક્ષણે માર્ગદર્શન જરૂરી છે. શિક્ષકે વિવિધ વિષયનું સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ બાબતોને અનુલક્ષીને શિક્ષણ આપવું, વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા, તકો પૂરી પાડવી, પ્રેરણા આપી ગૂઢ તર્ક-વિતર્ક ઉત્પન્ન કરતા વિષયને ઊંડાણથી સમજાવવા. બાળકમાં આનંદ, અભયનું વાતાવરણ યભૂ કરી તેની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જાગૃત રાખવા સર્વશાસ્ત્રનું સંકલન કરી વિવિધ પદ્ધતિથી શિક્ષણકાર્ય કરાવવું અને વિદ્યાર્થીએ પરિપ્રશ્નો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

11 શૈક્ષણિક કૃલિતાર્થો પરથી અર્થઘટનો

અભ્યાસના હેતુઓને આધારે પ્રાપ્ત માહિતીના વિષયવસ્તુ પૃથક્કરણને અંતે નીચે પ્રમાણે અર્થઘટનો તારવવામાં આવ્યા હતા.

વિષયવસ્તુ એકમના સંદર્ભમાં કઠોપનિષદ્ બે અધ્યાયની 6 વલ્લીઓના કુલ-87 શૈક્ષણિક કૃલિતાર્થો પ્રાપ્ત થયા હતા. જે કૃલિતાર્થોનું અર્થઘટન કરી નીચે પ્રમાણે વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણે તારણો તારવવામાં આવ્યા હતા.

જ્ઞાનમીમાંસા

11.1 જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનનું કૃળ

- 1) શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીમાં આનંદ, અભય અને પ્રતિષ્ઠા સહજ બની જાય છે.
- 2) જ્ઞાન જ હર્ષ, શોક જેવા દુઃખદૃવો મનમાંથી દૂર કરે તે જ આત્મજ્ઞાન છે.
- 3) જ્ઞાનરૂપી કૃળ જ શિક્ષણ છે.

11.2 જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

- 1) બાળકે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જિજ્ઞાસાપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, તત્પરતાપૂર્વક સદાચારી શિક્ષક પાસે જવું જોઈએ.
- 2) શિક્ષણ અનુભૂતિની પ્રત્યેક ક્ષણે ગુરુનું માર્ગદર્શન જરૂરી છે.
- 3) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે તકો પૂરી પાડવી જોઈએ.
- 4) શિક્ષકે વિવિધ વિષયોનું સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ બાબતોને અનુલક્ષીને શિક્ષણ આપવું જોઈએ.
- 5) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.
- 6) વિદ્યાર્થીએ પરિપ્રશ્નો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.
- 7) શિક્ષણકાર્યમાં શિક્ષકે સૂક્ષ્મ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.
- 8) શિક્ષકે ન સમજતા ગૂઢ, તર્ક-વિતર્ક ઉત્પન્ન કરતા વિષયને ઊંડાણ સુધી જઈ શિક્ષણ આપવું જોઈએ.
- 9) શિક્ષકે નબળા વિદ્યાર્થીઓને ઓળખી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપવું.

10)બાળકમાં આનંદ અને અભયનું વાતાવરણ યભુ કરી સર્વશાસ્ત્રનું સંકલન કરી અધ્યાપન કરાવવું.

11)વિદ્યાર્થીની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જાગૃત રહે તેવી પદ્ધતિએ શિક્ષણ કાર્ય કરવું.

12.કઠોપનિષદ્માંથી ફલિત થતા શૈક્ષણિક વિચારો

કઠોપનિષદ્માં વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે.

12.1 જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનનું ફળ

જ્ઞાનના ફળ અંગે કઠોપનિષદ્માં શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે-

જ્ઞાનરૂપી ફળ શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીમાં આનંદ, અભય અને પ્રતિષ્ઠા સહજ બની જાય છે અને હર્ષ, શોક, જેવા દુઃસ્વપ્નો મનમાંથી દૂર થાય તે જ આત્મજ્ઞાન છે.

12.2 જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત

જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત અંગે કઠોપનિષદ્માં શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે-

બાળકે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જિજ્ઞાસાપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, તત્પરતાપૂર્વક સદાચારી શિક્ષક પાસે જવું કારણ કે શિક્ષણની પ્રક્રિયા પ્રત્યેક ક્ષણે માર્ગદર્શન જરૂરી છે. શિક્ષકે વિવિધ વિષયનું સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ બાબતોને અનુલક્ષીને શિક્ષણ આપવું, વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા, તકો પૂરી પાડવી, પ્રેરણા આપી ગૂઢ તર્ક-વિતર્ક ઉત્પન્ન કરતા વિષયને ઊંડાણથી સમજાવવા. બાળકમાં આનંદ, અભયનું વાતાવરણ યભુ કરી તેની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જાગૃત રાખવા સર્વશાસ્ત્રનું સંકલન કરી વિવિધ પદ્ધતિથી શિક્ષણકાર્ય કરાવવું અને વિદ્યાર્થીએ પરિપ્રશ્નો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

13. શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે કઠોપનિષદ્માં વ્યક્ત થતા શિક્ષણદર્શનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રસ્તુત સંશોધનના અંતે નીચે મુજબના ફલિતાર્થો મળ્યા હતા.

કઠોપનિષદ્માં નિરૂપિત જ્ઞાનમીમાંસામાં જ્ઞાનનું ફળ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિની રીત અંગેના ફલિતાર્થો નીચે મુજબ મળ્યા હતા.

શિક્ષણ અભય, પવિત્ર અને આત્મસમર્પણની પ્રક્રિયા છે તે પૂર્ણતાનો અનુભવ કરાવે છે. જિજ્ઞાસા, તત્પરતા, એકાગ્રતા, શ્રવણ, મનન, નીદીધ્યાસન એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની સીડી છે.

પ્રાપ્ત ફલિતાર્થનું અર્થઘટન

1)જ્ઞાન જ હર્ષ શોક જેવા દુઃસ્વપ્નો મનમાંથી દૂર કરે તે જ આત્મજ્ઞાન

2)વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ તેમજ શિક્ષણ કાર્યમાં સૂક્ષ્મ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ

શિક્ષણ દર્શન શિક્ષણ વિચારો પ્રાપ્ત થયા છે

1)શિક્ષણ અભય પવિત્ર અને આત્મ સમર્પણ ની પ્રક્રિયા છે તે પૂર્ણતાનો અનુભવ કરાવે છે 2)જિજ્ઞાસા, તત્પરતા, એકાગ્રતા, શ્રવણ, મનન, નીદીધ્યાસન એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની સીડી છે

સંદર્ભસૂચી

- ઉપનિષદ વિચારણા – નર્મદાશંકર મહેતા
- ગીતા વિમર્સ – નાથુભાઈ ડોડિયા
- માંડુંક્યોપનિષદ ગૌડપાદ્કારિકા – ડૉ. અરવિંદ હ. જોશી
- સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઈતિહાસ – પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય

महावीरप्रसाद द्विवेदी और हिंदी आलोचना

डॉ. रविकुमार आर. डेकाणी

असिस्टेंट प्रोफेसर (हिंदी)

धर्मेन्द्रसिंहजी आर्ट्स कॉलेज, राजकोट

आलोचक उस सेतु के समान होता है, जो पथिक को सही स्थान पर पहुँचाने में सहायता करता है। आलोचक पाठक और सर्जक के बीच सेतु धर्म निभाते हुए सामान्य पाठक का पथ प्रदर्शन करता है। आलोचक सामान्य पाठक की अपेक्षा बुद्धिजीवी होता है, आम पाठक की अपेक्षा किसी कृति का तलस्पर्शी अध्ययन कर उसके गुण-दोष को उद्घाटित करना उसका धर्म है। सामान्यतः आलोचना का अर्थ लोग दोषदर्शन से ही लेते हैं, आलोचना के व्युत्पत्तिपरक अर्थ पर विचार करने से यह ज्ञात होता है कि आलोचना का अभिप्राय गुण-दोष दोनों से है। आलोचना को समालोचना और समीक्षा भी कहा जाता है।

आचार्य महावीरप्रसाद द्विवेदी हिंदी साहित्य में बहुमुखी प्रतिभावान आलोचक के रूप में विख्यात हैं। महावीरप्रसाद द्विवेदी ने एक साथ कवि, निबंधकार, अनुवादक, संपादक, आलोचक और पथ प्रदर्शक के रूप में कीर्तिमान स्थापित किया है। १९६४ में रायबरेली जिले के दौलतपुर गाँव में जन्मे आचार्यजी का योगदान अविस्मरणीय है। महावीरप्रसाद द्विवेदी ने रेल्वे की दो सौ रुपयों की ठाठ से भरी सरकारी नौकरी छोड़ कर तेईस रुपए मासिक वेतन पर 'सरस्वती' पत्रिका का संपादन भार संभाला और पुरे मनोयोग से साहित्य साधना में अपनी प्रतिभा को समर्पित किया। 'सरस्वती' पत्रिका के माध्यम से आचार्यजी ने हिंदी भाषा के परिष्कार का जो कार्य किया है वो अद्वितीय है। भाषा की शुद्धता पर बल हिंदी साहित्य में सर्वप्रथम महावीरप्रसाद द्विवेदी ने ही दिया। इस कार्य के लिए उन्हें 'सरस्वती' पत्रिका का साथ मिला। भाषा परिष्कार के आलावा हिंदी गद्य के विकास में भी उनका महत्वपूर्ण योगदान रहा है। इस सम्बन्ध में रामविलास शर्मा लिखते हैं— "साहित्य क्षेत्र में उन्होंने तय कर लिया था कि हिंदी गद्य का विकास करना है, कविता में ब्रज की जगह खड़ीबोली को प्रतिष्ठित करना है और साहित्य को रीतिकाल से निकलकर बाहर करना है। लगभग २० वर्ष तक एकाग्र मन से इस निश्चित उद्देश्य की सिद्धि में वे लगे रहे और उन्हें सफलता प्राप्त हुई।"-१

आचार्यजी हिंदी के साथ संस्कृत, बंगला, मराठी तथा गुजराती भाषा के ज्ञाता थे। महावीरप्रसाद द्विवेदी की छाप पूरे द्विवेदी युग पर देखी जा सकती है। आचार्यजी के नेतृत्व में हिंदी साहित्य में कई सारे कवियों की प्रतिभा में निखार आया, जिनमें मैथिलिशरण गुप्त, रामनरेश त्रिपाठी, गोपालशरण सिंह, नाथूराम शर्मा 'शंकर' राय देवप्रसाद 'पूर्ण' आदि कवियों के साहित्य निर्माण में उनका योगदान रहा है। 'सरस्वती' पत्रिका के संपादन के साथ उन्होंने अपने जीवन के कुछ सिद्धांत बनाये थे और जीवन पर्यंत वे उनके उपासक बनकर रहें। वे सिद्धांत थे, वक्त की पाबंदी, रिश्तत से परहेज, ईमानदारी के साथ कार्य और ज्ञानवृद्धि हेतु निरंतर प्रयास।

महावीरप्रसाद द्विवेदी की साहित्य साधना का परिणाम यह हुआ कि हिंदी साहित्य की विभिन्न विधाओं का विकास हुआ। उनकी आलोचना विभिन्न रूपों में दृष्टिगत होती है। संपादकीय

टिप्पणियां , समालोचनात्मक निबंध , सैधांतिक निरूपण और साहित्यिक कवि चर्चाओं के माध्यम से उनकी आलोचनात्मक दृष्टि का परिचय मिलता है। आचार्य कृत 'कालिदास की निरंकुशता' , 'समालोचना समुच्चय' , 'नाट्यशास्त्र' , आदि में आचार्यजी की आलोचना दृष्टि उजागर होती है।

महावीरप्रसाद ने सैधांतिक और व्यवहारिक दोनों प्रकार की आलोचना के विकास में योगदान दिया। आचार्यजी की सैधांतिक आलोचना शैली के दर्शन हमें 'नाट्यशास्त्र' और 'रसज्ञ रंजन' नामक कृतियों में होते हैं। 'नाट्यशास्त्र' नामक कृति में नाट्य के स्वरूप का वर्णन किया गया है। 'रसज्ञ रंजन' में आचार्यजी ने निबंधों के माध्यम से काव्य विषयक चर्चा की है। आचार्यजी की व्यवहारिक आलोचना में दोष निरूपण को महत्व दिया गया है।

'कवि कर्तव्य' नामक निबंध में आचार्यजी के कविता संबंधी विचारों से अवगत होते हैं। द्विवेदीजी के साहित्यागमन के समय गद्य और पद्य की भाषा भिन्न थी वे गद्य और पद्य की भाषा की एकता पर विशेष बल देते हैं। कहना न होगा कि भारतेंदु युग में गद्य-पद्य की भाषा भिन्न थीं। इस सम्बन्ध में वे लिखते हैं – "यह निश्चित है कि किसी समय बोलचाल की हिंदी भाषा , ब्रजभाषा की कविता के स्थान को अवश्य ही ले लेगी .....बोलना एक भाषा और कविता में प्रयोग दूसरी भाषा का प्रकृति के नियमों के विरुद्ध है।" -२ भाषा की एकता के साथ आचार्यजी ने हिंदी साहित्य को विषयों की विविधता और व्यापकता प्रदान की है। आज की हिंदी आलोचना के विकास की नींव में महावीरप्रसाद द्विवेदी का योगदान है।

महावीरप्रसाद प्राचीन साहित्य के कुछ अंश को हानिकारक मानते थे ,वे परंपरागत लक्षण ग्रंथों के विरोधी थे। वे साहित्य में संयत शृंगार को ही स्थान देते हैं। वे रीतिकालीन शृंगारिकता के घोर विरोधी थे। यही कारण है कि सम्पूर्ण द्विवेदी युग में मर्यादित शृंगार निरूपण मिलता है। हिंदी आलोचना को आचार्यजी ने नया रूप दिया है। वे साहित्य से रूढ़िवादिता को दूर करने के प्रबल पक्षधर थे। वे रीतिकालीन लक्षणग्रन्थ और नायिकाभेद लिखनेवालों के घोर विरोधी थे। आचार्यजी ने संस्कृत के लब्ध प्रतिष्ठित कवियों की आलोचना की है। उन्होंने 'कालिदास की निरंकुशता' तथा 'विक्रमांकदेवचरित नैषधचरित चर्चा' जैसे निबंध लिखे हैं। वे कालिदास जैसे महाकवि के दोषदर्शन करते हैं। वे एक निर्भिक ,स्पष्टवक्ता और निष्ठावान आचार्य थे। सत्य को निर्भिकता से प्रकट करना उनका स्वभाव था। "जो बात ठीक लगती है उसे बिना किसी की परवाह किए हुए व्यक्त कर देना उनके चरित्र की विशेषता थी। निष्पक्षता और निर्भिकता सच्चे आलोचक के गुण हैं। प्राचीनवादी उनके इस दृष्टिकोण से विचलित हुए थे , किन्तु द्विवेदीजी का परुष व्यक्तित्व हिंदी साहित्य में युगांतर प्रस्तुत कर रहा था।" -३

महावीरप्रसाद नाविन्य को महत्व प्रदान करने वाले आलोचक थे। वे कविता को सर्व जन सुलभ बनाना चाहते थे , इसीलिए वे ऐसी भाषा को महत्ता देते थे जो सरल और स्पष्ट हो। वे भाषा की क्लिष्टता और दुरुहता को काव्य दोष मानते थे। डॉ. वेंकट शर्मा के शब्दों में " उनकी दृष्टि में सरलता काव्य भाषा का एक ऐसा गुण है जो कवि की रचना का सर्वसाधारण के लिए सुलभ बना देता है। इससे यह भी ध्वनित होता है कि द्विवेदीजी का काव्य क्षेत्र विषयक दृष्टिकोण लोक जीवन की मान्यताओं के कितना निकट था।" -४ इससे स्पष्ट है कि वे लोकवादी आचार्य थे। कविता के सम्बन्ध में उनकी मान्यता थी कि काव्य लेखन में कवि को विषय का चयन रूचि के अनुकूल करना चाहिए। वे काव्य के लिए यथार्थ को आवश्यक मानते थे। जब कवि रूचि के अनुसार विषय चयन करेगा तो वे अपनी अनुभूति के अनुसार होगा। यही अनुभूति सत्य को वे काव्य के लिए आवश्यक मानते थे तथा वे काव्य विषय को भी अत्यंत व्यापक मानते हैं।

उनके मतानुसार चींटी से लेकर हाथी पर्यंत पशु ,भिक्षुक से लेकर राज पर्यंत मनुष्य , बिंदु से लेकर समुद्र पर्यंत जल , अनंत आकाश , अनंत पृथ्वी , अनंत पर्वत सभी पर कविता हो सकती है।

महावीरप्रसाद द्विवेदी की भाषा संबंधी मान्यताओं से हम आगे परिचित हुए। इसके अलावा वे आलोचना के अंतर्गत अलंकार , छंद और व्याकरण को भी महत्त्व देते थे। आचार्यजी कृति के गुण -दोष निदर्शन के निर्वाह मात्र को आलोचना नहीं मानते। वे यह भी अवश्य मानते थे कि आलोच्य कृति समाज को किस प्रकार से उपयोगी है। दोषों के उद्घाटन में वे तनिक भी हिचकते नहीं थे। वे मानते थे कि यह साहित्य और समाज के लिए अत्यंत आवश्यक है। रामचंद्र तिवारी के शब्दों में “प्राचीनता से उचित का ग्रहण और अनुचित का त्याग , नवीनता से विवेकपूर्ण स्वीकृति , शास्त्र के स्थितिशील तत्वों की उपेक्षा , समाज संस्कारों को महत्त्व , उपयोगिता , सोदेश्यता , स्वाभाविकता , सरसता और प्रभावोत्पादकता को काव्य के आवश्यक तत्वों के रूप मर प्रतिष्ठित करने का आग्रह आदि वे मूलभूत मान्यताएं हैं जिन पर द्विवेदीजी की आलोचना आधृत है।” - ५

महावीरप्रसाद द्विवेदी का हिंदी आलोचना में अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान है। आलोचना का प्रारंभ वैसे तो भारतेंदु युग में हुआ था परन्तु हिंदी आलोचना को सही अर्थ में नई दिशा द्विवेदीजी के द्वारा मिली है। द्विवेदीजी के योगदान पर प्रकाश डालते हुए रामविलास शर्मा लिखते हैं –“द्विवेदीजी की युगांतकारी भूमिका यह है कि उन्होंने वैज्ञानिक ढंग से अनेक समस्याओं का विवेचन गहराई से किया। छायावादी साहित्य द्विवेदी युग के प्रति विद्रोह का साहित्य माना जाता है। थोड़ी देर के लिए कलात्मक साहित्य को छोड़ कर छायावादी कवियों की विचारधारा पर ध्यान दीजिए। निराला ने अंग्रेजी राज , जमींदारी प्रथा , किसान आन्दोलन , वर्णाश्रम धर्म , नारी की पराधीनता , भाषा की समस्या आदि पर जो कुछ लिखा है उस पर ध्यान दीजिए तो पता चलेगा कि हिंदी नवजागरण के सम्बन्ध में निराला का लेखन महावीरप्रसाद द्विवेदी के कार्य को अगली कड़ी है।”-६ इस प्रकार हम कह सकते हैं कि महावीरप्रसाद द्विवेदी का इस क्षेत्र में महत्वपूर्ण योगदान है। उनकी आलोचना से परवर्ती कवियों , लेखकों तथा आलोचकों को नई दिशा प्राप्त हुई।

संदर्भ सूची :-

- १ महावीरप्रसाद द्विवेदी और नवजागरण की भूमिका – रामविलास शर्मा – पृ . १७
- २ कवि कर्तव्य , रसज्ञ रंजन , ग्यारहवां संस्करण – पृ . २०
- ३ हिंदी आलोचना – डॉ . विश्वनाथ त्रिपाठी – पृ . ३१
- ४ आधुनिक हिंदी आलोचना में समालोचना का विकास – डॉ . वेंकट शर्मा -पृ .२०६
- ५ आलोचना के सौ बरस : रामचंद्र तिवारी -पृ .६
- ६ महावीरप्रसाद द्विवेदी और और हिंदी: नवजागरण – रामविलास शर्मा –भूमिका

प्रेम और विरह-मिलन के गायक: धनानंद

डॉ.भरत.के.बावलिया

Assistant Professor (Hindi)

श्री.आर.आर.लालन.कोलेज भुज |

घनानंद के लिए प्रेम ही जीवन का मूलाधार और उनके काव्य का प्राण रहा है | उनका प्रेम लौकिक रूप से सुजान के प्रति था तो अलौकिक रूप से अपने आराध्य श्री कृष्ण के प्रति झुका हुआ था | कवि की प्रेम व्यंजना में इतनी दृढ़ता, आकुलता, कसक, पीड़ा है कि पत्थर दिल पाठक भी द्रवित हो उठता है | उनके संयोग सुख में इतनी मादकता और उल्लास भावना का सागर उमड़ रहा है की सहृदय आनंद विभोर हो उठता है | कहने में कोई दो राय न होगी कि नायिका सुजान के प्रति का आकर्षण, प्रेम की चसक और वासना की ललक ने ही घनानंद को अलौकिक प्रेम की ओर उन्मुख किया था |

प्रेम पंथ ऐसी विकट साधना है जिस पंथ पर बाधाएँ ही बाधाएँ हैं | इसमें विश्वासघात, छल- कपट, प्रपंच का कोई स्थान नहीं है | कवि इसी तथ्य को स्वीकार करता हुआ कहता है कि-

“ पहिले धनआनंद सींची सुजान कहीं बतियाँ अति प्यार-पगी,

अब लाय बियोग की लाय, बलाय बढ़ाय,बिसास-दगानी दगी |”१

घनानंद का प्रेम रसिकता,तरलता और तीव्रता से भरा हुआ प्रेम है | उन्होंने प्रेम की एकनिष्ठता पर बल दिया है | उनका मानना था कि भुक्तभोगी ही सच्चे प्रेम को प्राप्त कर सकता है, जबकि छली या पाखंडी व्यक्ति के द्वारा ऐसे प्रेम की कल्पना करना शेख चिल्ली का मंसूबा है | घनानंद प्रेम में प्रतिदान नहीं चाहते थे | कवि ने प्रेम के लिए जीवनोत्सर्ग किया था | इसी संदर्भ में आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने सार्थक शब्दों में लिखा है-

“प्रेम मार्ग का ऐसा प्रवीण व धीर पथिक व जवादानी का ऐसा दावा करनेवाला ब्रजभाषा का दूसरा कवि कोई नहीं हुआ |”२

घनानंद एक निश्चल प्रेमी थे | वे जानते थे की भले ही प्रिया ने उनके साथ विश्वासघात किया हो, साथ चलने का वादा किया हो तथापि उनका प्रेम पवित्र था कवि ने कहा है-

“ अति सूधो सनेह को मारग है जहाँ नेकु सयानप बाँक नहीं |”३

इसी तथ्य को शिकार करता हुआ कवि कहता है कि-

“ कहि न सकत ,ससकत नैन बान बिधे ,

इते हू पै विषम विषाद जुर लू बरै |”४

प्रेम भाव के चित्तरे घनानंद ने अपनी कविता में उन्मुक्त कंठ से विरह-मिलन के गीत गाए हैं। उनका काव्य हमें इस बात की प्रतीति करवाता है कि विरह प्रणालियों का कारावास है। सामान्यतया पूर्वानुराग, उन्माद मृत्यु जैसे स्थितियों में विरह उत्पन्न होता है। घनानंद के काव्य में विरह की इन विभिन्न कोटियों को प्रत्यक्ष देखा जा सकता है। उनकी विरह वेदना मौन, स्वानुभूत एवं हृदयगत है। जब हम उनकी कविता का रसास्वाद लेते हैं तब हमें अवश्य ही महसूस होता है कि वे विरह के लिए बाह्य चित्कार से सर्वथा दूर रहे थे। उनके विरह में हृदय की आंतरिक जलन है, जिसमें कवि के प्राण तड़पते नजर आते हैं। जैसे-

“अंतर-आँच उसास तपै अति, अंग उसीजै उदेग की आवस।”^५

घनानंद अपने आप को साहसी और शूरवीर कहता है, क्योंकि उसने संयोग में नाही प्राण त्यागे और न वियोग में। उनके हृदय में विरहाग्नि की आग ऐसी लगी कि उसे पता भी ना चला। वह कहता है-

“नेह भीजी बातें रसना पैरु आंच लागे,

जागे धनआनंद ज्यों पुंजनि मसाल है।”^६

विरह में उनकी हालत ऐसी हुई है कि वह ना तो सो पाता है और ना ही जाग पाता है। ना पूरी तरह हंस पाता है और ना रो पाता आता है।

घनानंद के विरह की एक और विशेषता उनका उपालंभ कथन है। कवि के उपालंभ में विरह के प्रेम की एकनिष्ठा एवं उत्कटता विद्यमान है। प्रिय के वियोग से घनानंद के अंग-प्रत्यंग में मानो विरह-रूपी आग लगी हो ऐसा प्रतीत होता है। अपनी प्रेयसी की आकांक्षा में कवि की आंखों की हालत बडी ही दयनीय हो गई है। कवि ने लिखा है-

“अतन जतन ते अनखी अरसानी बीर,

प्यासी पीर-भीर क्यों हूँ धीर न धरती है।”^७

विरह के कारण आंखों से पीड़ा का झरना बहने लगा है। आंखों के अतिरिक्त कान, हृदय, प्राण आदि जैसे अंग भी बेचैन, व्याकुल और दयनीय दशा में हो ऐसा लगता है। जिस प्रकार चकोर केवल चंद्रमा को ही देखता रहता है, उसी प्रकार घनानंद के नेत्र केवल सुजान के ही रसिक है। विरह की इस दुखदायी अवस्था में प्रकृति भी कवि को कष्टदायक लगती है। जिस प्रकार कृष्ण के वियोग में दर्द दीवानी मीरा को फ्राग फ्रीका लगता था उसी प्रकार बिना सुजान के घनानंद को भी पावस, बसंत, फ्राग-दिवाली सब फीके लगते हैं। कवि को कोयल की मधुर आवाज भी कर्कश लगती है। कोयल की आवाज सुनकर उसे लगता है कि यह काली और क्रूर कोयल किस शत्रुता का बदला ले रही है। मेघ में भी कवि को कष्ट हो रहा है। सुख देने वाले प्रकृति के इन अंगों को देखकर कवि को इस बात की प्रतीति होती है की सुजान बधिक से भी अधिक क्रूर है। इसी संदर्भ में डॉ. राज बुद्धिराजा का यह विचार उचित है-

“जिस प्रकार बधिक अपने शिकार को मारते समय जरा भी नहीं सकुचाता उसी प्रकार सुजान भी घनानंद को अपने पाश में कसकर निर्ममता से उसके हृदय की हत्या कर देती है।”^८

मेघ कवि की इस जलती हुई ज्वाला पर आंसू बहाकर उसे और अधिक प्रज्वलित करता है।

कवि को सुजान के साथ बिताए हुए दिनों और त्योहारों को देखकर भी पीड़ा होती है। स्मृतिजन्य भावोदेक के कई द्रश्य घनानंद कवित में पाए जाते हैं। जैसे:-

“रंग-रस बरस सुजान के दरस बिन ,

तीर तें सरस बहै परस समीर को।”९

इस प्रकार घनानंद के विरह में स्मृतिकथन को देखा जा सकता है। विवेचक गणपति चंद्रगुप्त के शब्दों में-
“वियोग की शास्त्रीय दशाओं में से इन्होंने प्रधानतः स्मृति-कथन को ही अपनाया है।”१

सचमुच घनानंद कवित कवि हृदय की धधकती हुई पीड़ा का कारागार ही है। कवि परिस्थितियों के हाथों आहत हुआ है। उनकी पीड़ा अनंत,असीम और अवर्णनीय है। इसी दिशा में बुद्धिराजा का यह कथन सार्थक है-

“उसकी पीड़ा समुद्र के समान असीम-अनंत है ,उसका न आदि है और न अंत है। उसकी व्याकुलता और तडप की बराबरी प्रकृति का कोई भी उपकरण नहीं कर पाता –मीन और पतंगा भी नहीं।”११

अब तो दुःख और पीड़ा इतनी प्रबल हो गई है कि जीभ ने भी अपना कार्य करना छोड़ दिया है।

कवि ने कहा है कि-

“दुःख को बखान करिबे कौं सरना कै होति,

ऐयै कहूँ वाको मुख देखन न पाइये।”१२

निसंदेह घनानंद एक प्रेमी जीव थे। सुजान के प्रति उनका प्रेम सजीव ओर पवित्र था। उनके विश्वासघात ने ही कवि को विरहव्यथा की ओर मोड़ा था। घनानंद के हृदय-मन के सिंहासन की रानी केवल सुजान ही थी। इसलिए सुजान के विरह की ज्वाला उनमें ऐसी जगी कि उनका पूरा जीवन मानो कारावास बनकर रह गया। शायद इसीकारण कवि ने अपने घनानंद कवित में प्रेम और विरह-मिलन के गीत मार्मिक वाणी में गाये हैं।

संदर्भ सूची :-

(१) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी कविता-सं-डॉ.वीरेंद्रनारायणसिंह-पृष्ठ-१०६

(२) हिन्दी साहित्य का इतिहास-रामचन्द्र शुक्ल- पृष्ठ-२३२

(३) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-46

(४) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-46

- (५) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी कविता-सं-डॉ. वीरेंद्रनारायणसिंह-पृष्ठ-१०७
- (६) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-५१
- (७) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-५२
- (८) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-५८
- (९) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-५५
- (१०) साहित्यिक निबंध-गणपतिचन्द्र गुप्त- पृष्ठ-८१
- (११) घनानंद: संवेदना और शिल्प –डॉ. राज बुद्धिराजा –पृष्ठ-५०
- (१२) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी कविता-सं-डॉ. वीरेंद्रनारायणसिंह-पृष्ठ-१०४

“A Study on Profitability Analysis of Selected Companies of Reliance Group”

Dr DineshkumarR.Chavda

Assistant Professor

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

dineshchavda@bknmu.edu.in

Abstract:

This research paper on "profitability analysis of selected Companies of Reliance Group. Main purpose of this study is the profitability scenario of sample Reliance Group of the companies in India. The time period of the study is 5 years. The study period for the financial year 2016-2017 to 2020-2021.this research study is based on secondary data method. Researchers use interpretation for the data as the selected profitability related ratio. This study ratio is used like gross profit margin, Operating Profit, Net profit margin and PBT Margin While a statistical tool ANOVA test is used. This study concludes that the company positive trend in profitability to conclude the study that the overall results are good.

Keywords: profitability, Financial Performance, Gross profit margin, Operating profit, PBT margin

and Net profit margin

Introduction:

The Reliance Group, founded by Shri Dhirubhai Ambani (1932-2002), is a market leader in telecommunications, electricity, financial services, infrastructure, media and entertainment, and health care. The Reliance Group is convinced that it has a critical role to play in determining the fate of our wonderful country. The Group, via its numerous consumer-facing companies, provides a solid foundation for every Indian to reach his or her full potential by offering cutting-edge products and services. The Group has a positive impact on the lives of over 250 million consumers, or one in every five aspirational Indians, spanning more than 25,000 cities and towns and 400,000 villages, through its many businesses. The Group boasts unrivalled client trust,

faith, and confidence, and is one of the country's major employers, with an average age of 35 years and a youthful, highly-trained, and motivated staff.

REVIEW OF LITERATURE:

1. **Dr. (Mrs.) G. Lakshmi, et al, (2021)**, this research study is concluded that determining the profitability, liquidity and turnover rate of the company through ratio analysis. Main purpose of this study is profitability analysis of the corporate industry in India. This study is based on a secondary data method. This study used a time period of 5 year from 2015-2016 to 2019-2020. Researcher use interpretation for the data is selected financial related ratio. This study uses percentage analysis to be interpreted. Researchers found in this study for RIL is not clear about the poor current assets.
2. **Nirali J. Kantharia, (2020)**, in this research paper on "profitability analysis of selected power generating firms in India". This study is obtained from the official website of BSE and selected firms financial reports. The aim of the study is to analyze the growth of selected companies. This study used a time period of 3 year from 2016- 2017 to 2018-2019. This study is based on a secondary data method. Researchers use interpretation for the data as the selected profitability related ratio. The study ratio used like gross profit ratio, net profit ratio, operating profit ratio and return on earning. The study concluded is overall performance is not good in matter of profitability.
3. **Sinha Mintinahen Bjendra, Dr. Deepika Singhvi, (2017)**, research paper on "Liquidity & profitability analysis of the pharmaceutical companies of India. Main purpose of this study is the profitability scenario of sample pharmaceutical companies in India. The time period of the study is 4 years. The study period for the financial year 2010-2011 to 2013-2014. this research study is based on secondary data method. Researchers use interpretation for the data as the selected profitability related ratio. This study ratio is used like gross profit

margin, net profit margin, return on capital employed, return on net worth and earning per share. While a statistical tool ANOVA test is used. This study concludes that after 2009 the company positive trend in profitability to conclude the study that the overall results are good.

4. **Sivapriyasellathurai, Hemavathyramasubbian, (2018)**, research paper on “profitability analysis of insurance company”. The main objective of this study is to analyze the growth and profitability of insurance company. The time period of this study is 5 years. The study period of the financial year 2013-2014 to 2017-2018. The study is based on secondary data method. Secondary data were collected from the financial statement of the insurance company. It includes the balance sheet, manual and website of the insurance company. This study used tools for ratio analysis and correlation analysis. This study ratio is used like gross profit margin, net profit margin, Ebitda, return on asset return on equity. This study concluded that the growth of the physical and financial asset and use of technologies and regulation as good performance of insurance companies.

STATEMENT OF THE PROBLEM:

Every business's principal goal is to make as much money as possible. Every firm aspires to make more money by cutting costs in order to expand their operations and ensure their long-term survival. To have a better understanding of a company's financial performance so that it can fulfill increased demand. More profit is generated when there is an increase in demand. Ratio analysis is a popular method of determining whether a company's financial performance is superior than that of other companies.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

The main objective of the study

- To study find profitability of selected companies of reliance group.
- To offer suggestions if any required for increasing profitability of the selected companies of reliance group.
- To assess the growth of selected companies in light of profitability.

PERIOD OF THE STUDY:

The study covers a period of five years from the financial year 2016-2017 to 2020-2021. The period of five years is sufficient to understand the result.

DATA COLLECTION:

The study fully depends upon secondary data based. The secondary data have been collected from published and unpublished reports, handbooks, various text books, journals, reports of the government and internet, various websites etc. Have also been used. For all the calculations Microsoft excels is used.

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

The following are the hypothesis we create for the applying test which are as under.

H0: There is no significant difference between Gross profit margin of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between Gross profit margin of selected companies of reliance group

H0: There is no significant difference between Operating profit of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between Operating profit of selected companies of reliance group

H0: There is no significant difference between PBT margin of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between PBT margin of selected companies of reliance group

H0: There is no significant difference between net profit margin of selected companies of reliance group.

H1: There is significant difference between net profit margin of selected companies of reliance group.

SAMPLING DESIGN:

The sample has been selected by one stage sampling method. For the selecting sample random sampling is used. For the analysis of data ratio is used. The following ratios are used for interpretation of data. Such as

- Gross profit margin
- Operating profit
- PBT margin
- Net profit margin

RESEARCH DESIGN:

For the analysis of profitability of selected companies of reliance group. Research make analysis with the help of different companies. There are lots of companies of reliance group. But researchers select only five companies for the research for the period of 2016-17 to 2020-21. The following companies are taken for the analysis.

Sr. No.	Company Name
1	Reliance Industries Ltd.
2	Reliance communication Ltd.
3	Reliance capital Ltd.
4	Reliance power Ltd.
5	Reliance infrastructure Ltd.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY:

Many companies are likely to benefit from research as research focuses on one of the most talked about topics in today's corporate world. It provides insights into the process of valuation of Reliance group of reliance group by the reliance group department to examine and encourage the relevant groups as well as to re-emphasize the weakening companies.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION:

In Present study research makes interpretation and analysis of the data of selected companies of reliance group. But here in these chapters researchers not defined make separate chapters from them.

GROSS PROFIT MARGIN

Analysts use gross profit margin to measure a company's financial health by estimating the amount of money left over after deducting the cost of goods sold from product sales (COGS). Gross profit margin is typically represented as a percentage of sales and is sometimes referred to as the gross margin ratio.

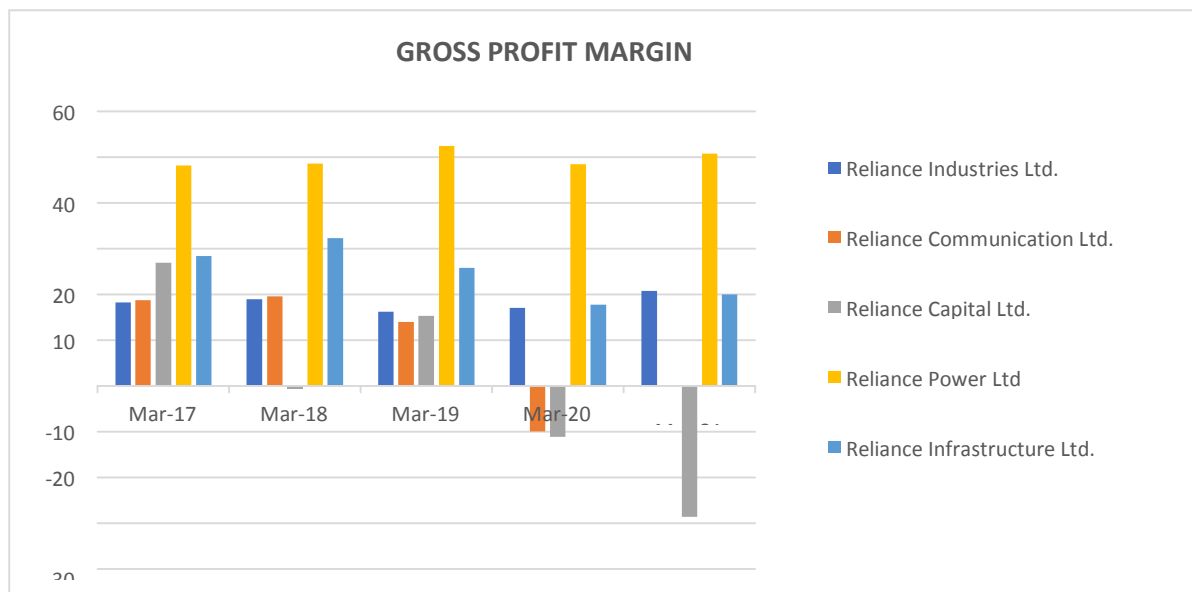
Gross profit margin = Gross Profit / Net Sales X 100

TABLE 1 GROSS PROFIT MARGIN

Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	20.78	17.09	16.25	18.92	18.21	18.25	1.75	9.57
R. Com	0.26	-9.91	13.94	19.57	18.73	8.52	12.88	151.21
R. Capital	-28.59	-11.11	15.36	-0.64	26.97	0.40	21.82	5481.40
R. Power	50.78	48.43	52.45	48.62	48.12	49.68	1.87	3.77
R. Infra	20.01	17.74	25.83	32.32	28.39	24.86	5.98	24.08
Mean	12.65	12.45	24.77	23.76	28.08			
SD	29.28	24.49	16.17	18.22	12.12			
COV	231.47	196.74	65.29	76.68	43.16			

(Source: computed by researcher)

CHART 1 GROSS PROFIT MARGIN

(Source: computed by researcher)

AboveTableandchartno.1

reveals that Reliance Power Ltd. has highest Mean value with 49.68. While Reliance Capital Ltd. has lowest Mean value 0.40 and other selected Reliance group companies are maintaining moderate levels in gross profit margin. The standard deviation of Reliance Capital Ltd. is 21.82. The coefficient of variance of Gross profit margin of Reliance Capital Ltd is showing maximum (5481.40)

while Reliance Power Ltd. is minimum (3.77). The yearwise highest Mean in the year 2017 (28.08) and lowest Mean in the year 2020 (12.45).

The highest SD in the year 2021 (29.28) and lowest SD in the year 2017 (12.12). The highest coefficient of Variance in the year 2021 (231.47) and lowest coefficient of Variance in the year 2017 (43.16)

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant different between Gross Profit Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant different between Gross Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 2 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	1063.46	4	265.86	0.60	0.66	2.86
Within Groups	8788.66	20	439.43			
Total	9852.12	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (0.60) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant different between Gross Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

OPERATING MARGIN(%)

After paying for variable expenses of production, like salaries and raw materials, but before paying interest or taxes, the operating margin quantifies how much profit a firm generates on a dollar of sales. It's computed by dividing a company's net sales by its operational income. Higher ratios are typically better, indicating that a company's operations are efficient and that it is effective at converting sales into profits.

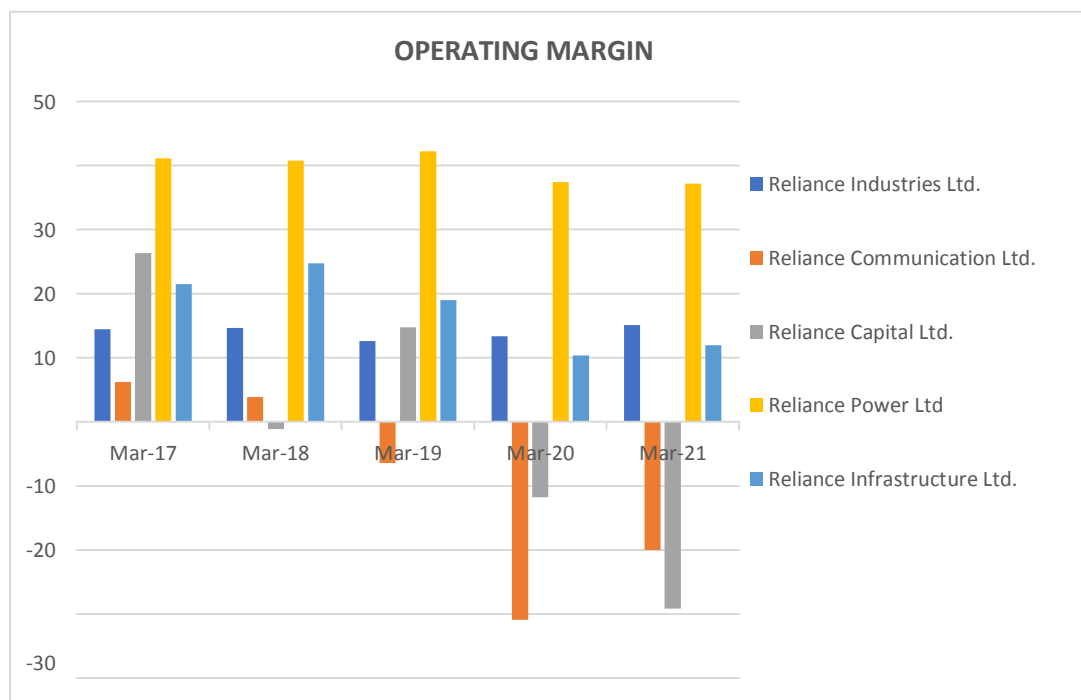
Operating margin = operating income / revenue sales X 100

TABLE 3 OPERATING MARGIN

Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	15.09	13.38	12.58	14.65	14.4	14.02	1.02	7.28
R. Com	-20	-30.91	-6.47	3.87	6.2	-9.46	15.84	-167.36
R. Capital	-29.13	-11.78	14.76	-1.14	26.31	-0.20	21.79	-11115.27
R. Power	37.13	37.37	42.23	40.71	41.06	39.7	2.31	5.81
R. Infra	11.91	10.33	19.02	24.71	21.49	17.49	6.18	35.34
Mean	3	3.68	16.42	16.56	21.89			
SD	27.17	26.02	17.42	16.79	13.13			
COV	905.50	707.53	106.09	101.39	59.97			

(Source: computed by researcher)

CHART 2 OPERATING MARGIN

(Source: computed by researcher)

Above Table and chartNo.3 and 2 reveals that Reliance power Ltd. has highest Mean value with 39.07 While Reliance Communication Ltd. has lowest Mean value -9.46 and other selected reliance group companies are maintaining moderate levels in operating margin. The standarddeviation of Reliance capital Ltd. is 21.79, The coefficient of variance of operating margin of Reliance

Infrastructure Ltd. is showing maximum (35.34) while Reliance Capital Ltd. is minimum (- 11115.27). The year wise highest Mean in the year 2017 (21.89) and lowest Mean in the year 2021(3). The highest SD in the year 2021(27017) and lowest SD in the year 2017(13.13). The highest coefficient of Variance in the year 2021(905.50) and lowest coefficient of Variance in the year 2017(59.97)

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant different between operating Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant different between operating Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 4.4 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	1439.9487	4	359.98718	0.8283176	0.5227544	2.8660814
Within Groups	8692.0083	20	434.60041			
Total	10131.957	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (0.82) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant different between operating Margin of selected companies of Reliance Group.

PBT MARGIN(%)

Profit before tax is a metric that examines a company's earnings before it needs to pay corporate

income tax. It is essentially all of a company's earnings before any taxes are taken into account. On the income statement, profit before taxes is calculated as operating profit less interest. The number used to calculate a company's tax liability is profit before tax.

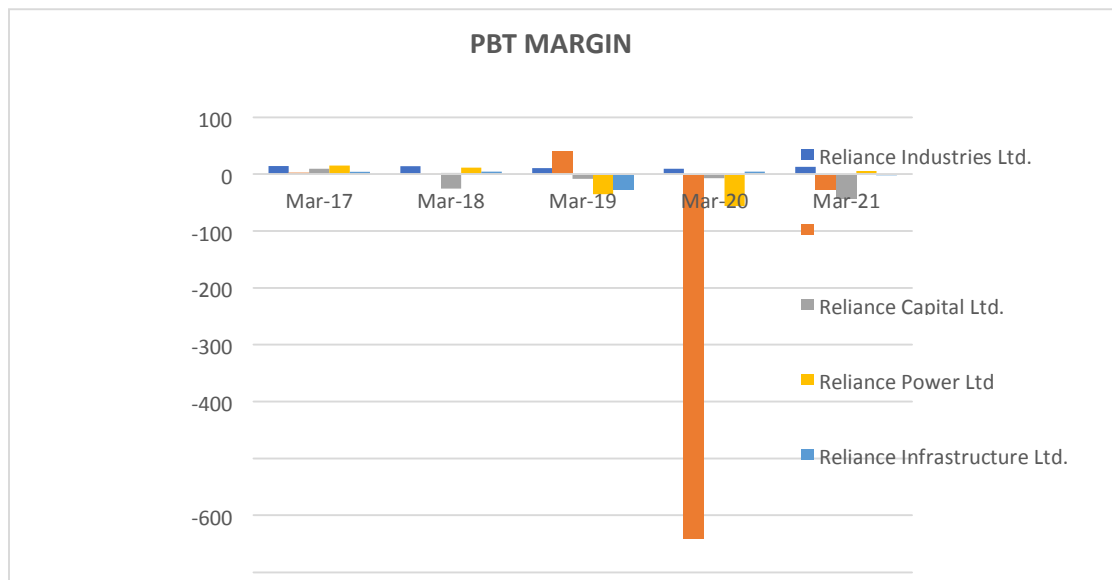
Profit before tax margin = Profit before tax / Revenue

TABLE 5 PBT MARGIN (%)								
Year	Mar-	Mar-	Mar-	Mar-	Mar-	Mean	SD	COV

company	2021	2020	2019	2018	2017			
RIL	11.76	8.95	9.68	12.6	13.14	11.23	1.83	16.31
R. Com	-26.31	-640.77	38.75	-0.17	2.31	-125.24	289.12	-230.86
R. Capital	-43.34	-6.7	-7.33	-22.99	8.79	-14.31	19.74	-137.89
R. Power	5.19	-55.95	-35.3	10.21	13.71	-12.43	31.32	-252.00
R. Infra	-1.86	4.36	-27.03	4.29	3.87	-3.27	13.54	-413.43
Mean	-10.91	-138.02	-4.25	0.79	8.36			
SD	23.15	282.23	29.73	14.20	5.21			
COV	-212.16	-204.48	-700.20	1802.38	62.25			

(Source: computed by researcher)

CHART 3 PBT MARGIN

(Source: computed by researcher)

Above Table and chart No. 5 and 3 reveals that Reliance Industries Ltd. has

highest Mean value with 11.23 While Reliance Communication Ltd. has lowest Mean value -125.24 and other selected reliance group companies are maintaining moderate levels in PBT margin. The standard deviation of Reliance Communication Ltd. is 289.12. The coefficient of variance of PBT margin of Reliance Industries Ltd. is showing maximum (16.31) while Reliance Infrastructure Ltd. is minimum (-413.43). The year wise highest Mean in the year 2017 (8.36) and lowest Mean in the year 2020 (-138.02). The highest SD in the year 2020 (282.23) and lowest SD in the year 2017 (5.21). The highest coefficient of Variance in the year 2018 (1802.38) and lowest coefficient of Variance in the year 2019 (-700.20)

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant different between PBT Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant different between PBT Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 6 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	75544.68	4	18886.17	1.16	0.35	2.86
Within Groups	325204.99	20	16260.25			
Total	400749.68	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (1.16) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant different between PBT Margin of selected companies of Reliance Group.

NET PROFIT MARGIN

The net profit margin, or simply net margin, is a percentage of sales that reflects how much net income or profit is created. It is the ratio of a company's or business segment's net profits to revenues. The net profit margin is usually reported as a percentage, but it can also be written as a decimal. The net profit margin shows how much profit a firm makes out of each dollar of revenue it receives.

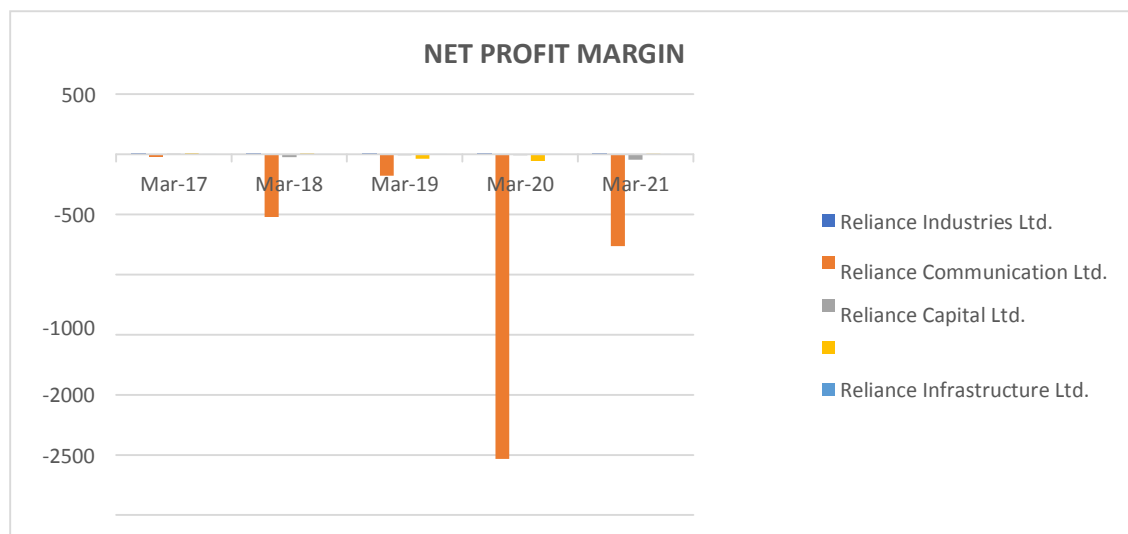
$$\text{NET PROFIT MARGIN} = \frac{\text{Net Profit}}{\text{Net Sales}} \times 100$$

TABLE 7 NET PROFIT MARGIN								
Year company	Mar-2021	Mar-2020	Mar-2019	Mar-2018	Mar-2017	Mean	SD	COV
RIL	11.39	6.65	6.98	9.19	9.8	8.80	1.99	22.58
R. Com	-764.6	-2,532.99	-179.82	-520.61	-19.62	-803.53	1009.47	-125.63
R. Capital	-44.27	-6.7	-7.93	-25.04	7.11	-15.37	19.78	-128.71
R. Power	5.72	-56.48	-35.99	8.76	10.62	-13.77	30.82	228.75
R. Infra	-0.86	4.62	-4.95	4.55	4.43	1.55	4.32	277.52
Mean	-158.52	-516.98	-44.34	-104.63	2.47			
SD	339.52	1127.28	77.36	232.97	12.58			
COV	-214.17	-218.05	-174.45	-222.66	509.91			

(Source: computed by researcher)

CHART 4 NET PROFIT MARGIN

(Source: computed by researcher)

Above Table and chart No. 7 and 4 reveals that Reliance Industries Ltd. has highest Mean value with 8.80 While Reliance Communication Ltd. has lowest Mean value -803.53 and other selected reliance group companies are maintaining moderate levels in Net Profit margin. The standard

deviation of Reliance Communication Ltd. is 1009.47. The coefficient of variance of Net Profit margin of Reliance Infrastructure Ltd. is showing maximum (277.52) while Reliance Power Ltd. is minimum (-228.75). The year wise highest Mean in the year 2017 (2.47) and lowest Mean in the year 2020 (-516.98). The highest SD in the year 2021 (1127.28) and lowest SD in the year 2017 (12.58). The highest coefficient of Variance in the year 2017 (509.91) and lowest coefficient of Variance in the year 2018 (-222.66).

HYPOTHESIS OF THE STUDY:

H ₀	There is no significant difference between Net Profit Margin of selected companies of Reliance Group.
H ₁	There is a significant difference between Net Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

TABLE 4.8 (ANOVA TEST)

Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit
Between Groups	850892.45	4	212723.11	0.73	0.57	2.86
Within Groups	5785759.6	20	289287.98			
Total	6636652.1	24				

(Source: computed by researcher)

CONCLUSION: F value (0.73) is less than the table value (2.86) therefore null hypothesis is accepted. Therefore, H₁ is rejected. Hence, it revealed that there is no significant difference between Net Profit Margin of selected companies of Reliance Group.

SUGGESTIONS

These studies are made to analysing the profitability of selected companies of reliance group. The researcher take only five years period from 2017 to 2021 and five companies is selected for their research like Reliance industries Ltd., Reliance communication Ltd. Reliance capital Ltd, Reliance power Ltd and Reliance Infrastructure Ltd. For the purpose of finding a better profitability researcher take more than five years data because it gives more accurate results. The study concluded profitability of selected companies of reliance group is required to changes in their performance. Reliance Ltd Further

research can be made in the areas like inventory management of company, cash management, job satisfaction of employees, how they made effective marketing strategy to increase sales, performance of companies of reliance group in foreign market.

LIMITATION OF THE STUDY:

- This study only taken five years data. So, it is not given reliable results
- two methods are considered for collecting data 1. Primary data, and 2. Secondary data. Here this research is only based on secondary data. Primary data gives accurate information so it can be more useful for our research.
- Here only ratio analysis is used for interpretation of data, but balance sheet, profit and loss account, comparative statement, common size statement are also taken for the measurement of data.

CONCLUSION

After analyzing the profitability of selected companies of reliance group. Findings give a real picture of the company. There is no suggestion regarding the improvement but company has to focus on more profit. It means company has to change their working style and method. Profit is based on cost and expense if cost and expense are reduced then automatically profit increased and profitability of the company also increased. Sales have a satisfactory impact on the profitability of the firms during the period of study. so, company has to focus on sales also.

REFERENCE

1. **C. R. Kothari (2007)**, research methodology methods and techniques, (second edition) new age international publication.
2. **DR. R.S. Patel, (2017)**, research methodology, (third edition) jay publication Ahmedabad.
3. **Lakshmi, Afrin Banu. K., Afrin f., & divyac. , (2021)**. "A study on the financial analysis of reliance industries limited". *International journal of advanced research (IJAR)*, volume- 9, issue- 5, May-2021, page no.149-161.
4. **Nirali J. Kanthariya, (2020)**. "Profitability analysis of selected power

generating firms in India". *International journal of research and analytical reviews (IJRAR)*, volume- 7, issue- 1, march-2020, page no.33-36.

5. **SintibahenBijendra, Dr. Deepika Singhvi,(2017).** "Sinha Research paper on liquidity & profitability analysis of the pharmaceutical companies of India ". *international journal of scientific research and management*, volume 5, issue8, August-2017, page no.6717-6724.
6. **Sivapriyasellathurai, hemavathyramasubbian, (2019).** " A study on profitability analysis of insurance company". *international Journal of current advanced research*, volume-8, issue- 5(A), May-2019, page no. 18530-18532.
7. <http://www.kenpro.org/research-design-and-methodology/https://byjus.com/maths/null-hypothesis/statistical>
8. <https://byjus.com/maths/alternative-hypothesis/https://www.slideshare.net/pankajmani/ratio-analysis-5536020>

**DEVELOPMENT AND CHALLENGES OF
GUJARAT PROHIBITION ACT 1949 : A CRITICAL STUDY**

Dr. Manisha Jaydatt Gajre
Associate Professor
Tolani Institute of Law
At Post: Adipur-Kachchh
Mail ID: gajremanisha@yahoo.com

ABSTRACT

The Gujarat Prohibition Act, 1949 puts a total ban on activities such as manufacture, sale, production, and consumption of liquor in Gujarat. The Act has been challenged before the Gujarat High Court. It has been challenged on the ground that it violates the Fundamental Right of Privacy and Articles 14 and 21 of the Constitution. The Act has been supported on the ground that it aims at maintaining health standards and law and order in the state. The HC Bench reserved its judgment on the maintainability of the petitions before the Court. This research paper focuses on the Development and Challenges of the Gujarat Prohibition Act 1949. This is a pure documentary research work.

Result : *It can be concluded that the Gujarat Prohibition Act, 1949 is an Act that was made 70 years ago and since then a lot has changed in society and an individual's perspective. Old laws such as this Act cannot remain stagnant forever and the Legislature should amend or strike them according to the need and change in the country.*

KEY WORDS : Gujarat Prohibition Act 1949, Challenges Of Gujarat Prohibition Act 1949, Development Of Gujarat Prohibition Act 1949.

1. INTRODUCTION :

After India's independence in 1949, the state of Gujarat later declared itself a so-called "dry state" - that is, a state that completely prohibits the production, sale and consumption of alcoholic beverages. While the average Indian generally consumes little alcohol compared to European and North American standards, fifty percent of those who drink meet the criteria for hazardous drinking. In the fight against substance abuse, Gujarat has followed several other states in imposing a complete ban on alcohol.

The production, consumption and sale of alcohol has been around for a very long time in Indian history. Beginning with Hindu epics such as the Mahabharata through the Holy Bible and continuing through the ages of commerce and contemporary Indian society, alcohol has continuously existed in all parts of history. In many societies and cultures, it has been considered a way of socializing and bringing people together, and with modernization it has become an integral part of many meetings and gatherings, both official and unofficial. Statistics showed that alcohol consumption in India reached 6.5 billion liters in 2020 and is expected to grow in the coming years. Liquor market revenue reached USD 1,371,385 million in 2020 and is expected to grow at a rate of 8.7% per annum and few states have collected revenue of up to Rs 25,000 crore from the liquor market, which has contributed significantly to income. While almost all states across the country have legalized alcohol consumption for adults aged 18 or 21, there is one state that has banned the production, manufacture, sale and consumption of alcohol for the past 70 years, and that state is Gujarat, often referred to as the "dry state ". There are strict laws against the consumption of alcohol in the state and they can be penalized if found violating these laws, but with the growing awareness of fundamental rights and convenient access to justice, these laws have been challenged many times in the courts and the battle continues between the advocates and critics of the law. HISTORY The origin of liquor in the country was brought up through the Bombay Akbari Act of 1878 which dealt with the levying of taxes on intoxicants and many other things and aspects of prohibition were added by the amendments of 1939 and 1947. Statement of objects and reasons published in the Bombay Government Gazette, 1948 mentioned that the policy of prohibition had been decided in 1939 but could not be implemented due to the removal of the government from office. In 1940, the government reconsidered the issue of prohibition and decided to enforce total prohibition in the entire province of Bombay on the basis of a four-year plan. The report also said that the Bombay Akbari Act of 1878 had "many loopholes" and, from the government's point of view, introduced total prohibition. To remove the defects of the Bombay Akbari Act, 1878 and to enforce the prohibition policy effectively, the legislature framed the Bombay Act, 1948. In the case of State of Bombay and OrsVs. F. N. Balsara, the question of the validity of the Prohibition Act came before the Supreme Court and in 1951 it upheld the validity of the contested Act with the exception of several of its sections. The year 1960 witnessed the reorganization of Bombay province into the states of Maharashtra and Gujarat. The

Maharashtra state government took a more liberal approach and amended the Prohibition Act with a focus on controlling illegal liquor, on the other hand, the Gujarat government adopted a prohibition policy in 1960 and enforced it with much greater severity and rigidity. The Bombay Prohibition Act of 1948 was renamed as the Gujarat Prohibition Act in 2011 and then around 2016 the government felt that the policy was not working effectively and therefore amended and tightened the law in 2017 by adding a 10-year jail term for anyone found production, purchase, sale and transportation of liquor in the state.

2. HISTORY OF THE GUJARAT PROHIBITION ACT, 1949:

- The first attempt to ban alcohol was through the Bombay Abkari Act of 1878. This Act dealt with the collection of duty on narcotic substances and aspects of prohibition through amendments made in 1939 and 1947, among other things.
- Then in 1940, the government reconsidered the question of prohibition and it was decided to undertake and enforce a policy of "total prohibition" throughout the province of Bombay on the basis of a four-year plan.
- The government saw fit to "remove the loopholes and bring into circulation many crimes which remained unpunished under the law" and to "effectively" enforce a policy of total prohibition, "redrafting the law" was considered. the Narcotic Drugs and Narcotic Substances Act and to incorporate the same into one piece of legislation', which led to the Bombay Prohibition Act, 1949. However, this statement does not explain why such a prohibition was considered necessary.
- Solicitor General Kamal Trivedi said during the sustainability hearing that "this bill was not intended to create a blanket ban," referring to constitutional debates emphasizing the ban on raising health standards.
- After the reorganization of Bombay province into the states of Maharashtra and Gujarat in 1960, changes and liberalization continued in the state of Maharashtra, particularly in 1963, on the basis that liberalization of the law was necessary to control the illicit liquor trade.
- Gujarat adopted a policy of prohibition since 1960 and subsequently decided to enforce it with greater rigidity, but also eased the processes of obtaining drinking permits for foreign tourists and visitors.
- In 2011, it renamed the law as the Gujarat Prohibition Act. By the state's own admission in affidavits before the Gujarat HC, the government found that the policy was not working effectively and hence changes were made in 2016 through an

ordinance. A statement on the objects and reasons for the amendment said the state government was "committed to the ideals and principles of Mahatma Gandhi and is determined to eradicate the menace of liquor drinking".

2.1 Grounds for challenging the law:

- Right to privacy: Any state interference with an individual's right to choose food and drink constitutes an unreasonable restriction and destroys the individual's decision-making and bodily autonomy.
- Since 2017, the Supreme Court has considered the right to privacy as a fundamental right in several judgments.

3.RECENT DEVELOPMENTS:

In recent years, alcohol consumption has become popular among the younger generations and they have started challenging prohibition laws on the grounds that they restrict an individual's right to choose what they want, force them to abstain from alcohol against their will, and leave them with no option but to challenge the Gujarat Prohibition Act . The first ever petition against the Gujarat Prohibition Act was filed in 2018 by residents of Vadodara and Ahmedabad, including a doctor. The petition challenged not only several sections of the Prohibition Act, but also several rules of the Bombay Foreign Liquor Rules, 1953. In 2019, five more petitions were filed against the Act, including a journalist's petition, a public interest litigation filed by the Vascular and Endovascular Surgeon Society of Ahmedabad Dr. Malay Devendra Patel, two individual petitions and a joint petition by several businessmen from Ahmedabad and Gandhinagar. In 2020, two civil petitions were filed in the Gujarat High Court to support the state in continuing the liquor prohibition laws. The first petition was filed by 81-year-old Prakash Navinchandra Shah, who is a retired political science lecturer and currently the president of the Gujarat People's Civil Liberties Union, and the second petition was by Neeta MahadevbhaiVidrohi, who said she was an active participant. in closing down liquor shops between the Gujarat and Rajasthan borders The second petition was filed by the Ahmedabad Women's Action Group (AWAG), which was also involved in legal battles that followed the 2009 Gujarat liquor incident in which around 150 people lost their lives due to consumption of fake alcohol. The Gujarat High Court heard arguments for and against the Gujarat Prohibition Act in June 2021 and reserved its judgments after the hearing.

4. CHALLENGING THE LAW

The Petitioner raised two main grounds challenging the law, namely the right to privacy and the law manifesting arbitrariness. The Supreme Court in Justice K. S. Puttaswamy (Retd.) and Anr. vs Union of India and Ors held that the right to privacy is a fundamental right and the petitioners herein contended that the Act violates an individual's right to privacy. Counsel for the petitioner submitted that consumption of food and drink within the four walls of one's home is at the discretion of each individual and does not concern any individual unless it causes inconvenience to another person and the restrictions and prohibitions imposed by the Gujarat Prohibition Act. they are unreasonable, against the spirit of the Constitution, and violate the individual's right to privacy. It was also argued that the imposition of such restrictions interferes with the life and liberty of an individual to live as he pleases, thereby violating his fundamental rights under Article 21 of the Constitution. The second ground challenging the Gujarat Prohibition Act was that few provisions of the Act show arbitrariness. It has been mentioned that the Act grants medical and other temporary permits to aliens and visitors in the State under Sections 40, 40A, 40B, 41, 46, 46A, 47 and 48, but the Legislature has not made any intelligible distinction to distinguish between them. people living in states where it is prohibited by law and others who have permission. This discrimination between people is a clear violation of the right to equality under Article 14 of the Constitution. Counsel for the petitioner informed the Court that though the Supreme Court had upheld the validity of the impugned Act in 1951, the scenario had changed considerably from 1951 to 2021. He cited the cases of Joseph Shine and NavtejJohar and argued that laws once held constitutional may later be held unconstitutional as they may evolve with changes in society, morals, development and amendment of the Constitution and other important laws and hence the validity of the above of the mentioned law can be challenged even by changing the time.

5. THE RIGHT:

The State of Gujarat was represented by Advocate General Kamal Trivedi and opposed the petitioner's argument of right to privacy. He argued that the right to eat non-vegan or any food within the four walls of the home cannot be compared to the consumption of alcohol, which causes serious harm to health. He also stated that the state has the right to reasonably limit the right to privacy with regard to the mentioned social environment. He

mentioned, for example, that if one day someone demands the use of psychotropic and narcotic substances within the four walls of his home, the state will have to impose control on him by interfering with his right to privacy. Presenting his argument on the sustainability of the petitions, he said that the government's intention was not to introduce a total ban and was aimed at increasing the level of health in the state. The Advocate General also pointed out that the Gujarat Prohibition Act was upheld by the Supreme Court in FN Balsara's case in 1951 except for two sections and therefore the Gujarat High Court had no jurisdiction to hear these petitions and the Supreme Court had jurisdiction to decide the matter. The counsel for AWAG focused on the social evils associated with the consumption of alcohol and mentioned that the repeal of the Prohibition Act would increase the number of cases of violence as alcohol tends to aggravate the feeling of violence. Against the authors' view that an individual can drink in the privacy of their own four walls, he also noted that the consumption of violence also leads to an increase in domestic violence and child abuse, which usually takes place within the four walls. . It was also argued that the Gujarat Prohibition Act, 1949 has been in existence for 70 years and the people of Gujarat have accepted it and are happy with the provision.

6. CURRENT SITUATION:

Arguments were heard through the Gujarat High Court, a bench of Chief Justice VikramNath and Justice BirenVaishnav, who reserved an order to determine the sustainability of whether or not the Gujarat HC has the power and jurisdiction to enter the posts of merit. case and study it or not now. If the court proves that it is tenable, then the case will be decided, and if the contrary is found by miles, then the petitioners will be left with the option of closing the best courtroom.

7. OUT COME :

It could be concluded that the Gujarat Prohibition Act, 1949 is an Act that changed into made 70 years ago and given that then lots has changed in society and an man or woman's attitude. antique legal guidelines including this Act cannot stay stagnant forever and the Legislature must amend or strike them in step with the need and alternate in the u . s .a ..in the gift situation, the alcohol marketplace isn't always just a way to experience and live a fun existence; it also generates huge revenue and employment within the kingdom. Before specializing in a total liquor ban in the country, the government must focus on preventing problems that arise due to excessive alcohol consumption. even though the authorities have completely banned any kind of alcohol activity, it has caused

the arrival of illegal markets that offer alcohol to people with impunity, and this no longer only affects the social environment, but also affects the kingdom's income due to the black market sports lifestyle. The government must follow the entire prohibition and pass strict laws to limit the consumption of alcohol in the population of a certain age and regulate alcohol-related crimes, including public drunkenness, drinking and driving, etc., with stricter laws.

REFERENCES :

1. Bombay Act No. XXV of 1949, The Maharashtra Prohibition Act, Law and Judiciary Department, Government of Maharashtra.
2. On history of prohibition laws in India, and litigation related to liquor laws and prohibition see:
  - i. Chapter 1: Case of the Constable's Nose: Policing prohibition in Bombay in RohitDe's Book "A people's constitution: Everyday life of law in the Indian Republic" .
3. On the idea of res extra commercial and legal history of liquor prohibition in India see:
  - i. Arvind P. Datar, Privelege, Police Power and Res Extra Commercium – Glaring Conceptual Errors, National Law School of India Review, Vol. 21(1).
4. On the debate around prohibition and Article 47 of DPSP in the constituent assembly, see:
  - i. Transcript, Constitutional assembly debates, 24th November, 1948, constitutionofindia.net.
  - ii. Surya Rajkumar, Responsible Drinking rather than Prohibition: Debates on Alcohol in the Constituent Assembly in India, International Association of Constitutional Law Blog.
5. On the doctrine of precedent under Article 21, see:
  - i. V.S. Deshpande, Precedent in the Indian legal system by A. Laxminath, Journal of the Indian Law institute.

WEB SITE :

6. <https://www.lawyersclubindia.com/articles/challenges-to-gujarat-prohibition-act-1949-contentions-and-arguments-14161.asp>
7. <https://simplifiedupsc.in/gujarat-prohibition-act-1949/>
8. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/33948/1/Unit-7.pdf>

'Potrayal of woman in Shashi Deshpande 's The Dark Holds No Terror.'

Pro.Usha bhatt
Assistant professor English
G.M.D.C College nathatrana.

Introduction :

Feminism is, indeed, a serious attempt to analyze, comprehend and clarify how and why femininity is or the feminine sensibility is different from masculinity or the masculine experience. Feminism brings into perspective the points of difference that characterize the 'feminine identity' or 'feminine psyche' or 'femininity' of woman.

Shashi Deshpande is an award winning Indian Novelist. She published her first collection, of short stories in 1978, and her first novel. The Dark Holds No Terrors in 1980. She is a winner of the Sahitya Akademi Award, for the novel ' That Long Silence' Her works also includes children's books. Shashi Deshpande's novels present a social world of many complex relationships. In her novels many men and women living together, journeying across life in their difference age groups, classes and gendered roles. The old tradition bound world consists with the modern, creating unforeseen gaps and disruptions within the family fold. Women's understanding becomes questionable as the old patterns of behavior no longer seem to be acceptable. These struggles become in tense of quests for self-definition, because it would not be possible to relate to others with any degree of conviction unless one is guided by clarity about one's own image and role. Shashi Deshpande an eminent novelist has emerged as a writer possessing deep insight into the female psyche. Focussing on the marital relation she seeks to expose the tradition by which a woman is trained to play her subservient role in the family. Her novels reveal the man-made patriarchal traditions and uneasiness of the modern Indian woman in being a part of them. Shashi Deshpande uses this point of view of present social reality as it is experienced by women. To present the world of mothers, daughters and wives is also to present indirectly the fathers, sons and husbands the relation between men and women, and between women themselves. Her young heroines rebel against the traditional way of life and patriarchal values. The words which we always associate with what we consider to be the concept of an ideal woman are self-denial, sacrifice, patience, devotion and silent suffering. As in the ' The Dark Holds No Terrors' , the life of Sarita who is always neglected and ignored.

The Dark Holds No Terrors, her second novel, is about the traumatic experience the protagonist Saru undergoes as her husband refuses to play a second-fiddle role. Saru undergoes great 199 humiliation and neglect as a child and, after marriage, as a wife.

The Dark Holds No Terror narrates the story of a marriage on the rocks. The protagonist Sarita is a successful lady doctor. The discord and the disillusionment of the educated woman in a tradition bound 'Indian Society' is the theme.

'The Dark Holds No Terrors' is the story of a marriage on the rock. Sarita is 'two-in-one woman' who in the daytime is a successful doctor and at night 'a terrified trapped animal' in the hands of her husband Manohor, an English teacher in a small college. The novel opens with Saru (Sarita) returning after fifteen years to her father's house – a place she had once sworn never to return. Outwardly, the reason to come back to her home is to see and serve her ill father, but in reality she is unable to bear the sexual aggression of her husband. The rest of the novel is what Saru remembers and a brief confession to her father about her trauma. Her stay in her father's house gives Saru a chance to review her relationship with her father, husband and her dead mother. She has a better understanding of herself and the others and this gives her the courage to confront the reality.

This novel stridently questions the unquestionable superiority of a man in the male-dominating society, which as a result eventually nudges a woman for identity crises and she suffers at the hands of disparity. As Sarita dredges up her past life in her parents' home, when her mother was alive, before marriage, she realizes that for male domination women too are responsible as in her case her mother was spiteful to her, this clearly shows the gender discrimination played by women which ultimately sets the preface for male domination. Saru's situation deteriorates even further when she could not save her younger brother from drowning. After this incident, she always resents being a daughter hence she craves for a new role of a wife thinking it will give her freedom and recognition as an existing person in the form of a woman, who otherwise is reckoned as a toy for pleasing carnal desires. When she moves out of her maternal home, she not only becomes financial independent but also marries a person of her choice. At her husband Manohar's home, she gets even the bigger shock of her life. When she outpaces, unintentionally, her husband in both occupation and fame, she is treated like a minuscule creature and her husband practices brutal sexual practices on her only to keep her controlled and under his dominance. She felt being trapped and the piling guilt in her heart flutters ferociously for freedom.

Conclusion :

Shashi Deshpande's women characters, her portrayal of women needs to be studied from a feminist angle. As an author of the '70s and 80s', she mirrors a realistic picture of the contemporary middle-class, educated, urban Indian woman. Her novels portray the miserable plight of the contemporary middle-class, urban Indian woman and also analyze how their lot has not changed much even in the twentieth century.

Shashi Deshpande has made bold attempts at giving a voice to the disappointments and frustrations of women despite her vehement denial of being a feminist. A look at her novels will reveal her treatment of major women characters and will show how the themes in them are related to women's problems.

Woman has always been projected as a secondary and inferior human being. This bias against women can be seen right away from the first day of creation. It is said that God is 'male' and it is said that, God after creating man made woman from the rib of man .

Conclusion :

Shashi Deshpande's women characters, her portrayal of women needs to be studied from a feminist angle. As an author of the '70s and 80s', she mirrors a realistic picture of the contemporary middle-class, educated, urban Indian woman. Her novels portray the miserable plight of the contemporary middle-class, urban Indian woman and also analyze how their lot has not changed much even in the twentieth century.

Shashi Deshpande has made bold attempts at giving a voice to the disappointments and frustrations of women despite her vehement denial of being a feminist. A look at her novels will reveal her treatment of major women characters and will show how the themes in them are related to women's problems.

References :

Adhikari, Madhumalati: "The Female Protagonist's Journey from Periphery to Center: Shashi Deshpande's The Intrusion and Other Stories," Indian Women

Alice Adams (2002). 'Is Queer a Post-Feminist Fashion?' Abstract for M/NILA (November 2002).

Deshpande, Shashi (1988). "Why I am a Feminist." Writing from the Margin. New Delhi: Penguin, p.85.

Kanwar Dinesh Singh (2009). Feminism and Postfeminism (New Delhi: Swarup and Sons)

S. Prasanna Sree (2003). Women in the Novels of Shashi Deshpande: A Study (New Delhi: Sarup & Sons), p. 49.

Sarabjit Sandhu (2001). The Novels of Shashi Deshpande (New Delhi: Prestige Books)

॥ शृङ्गारशतके छन्दोयोजना ॥

महेता जयेशः कनसुखलालः

शोधच्छात्रः

श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालयः, वेरावलम्

शोधसारांशः – अस्मिन् शोधपत्रे मया छन्दसां सामान्यज्ञानं विवर्य
भर्तृहरिविरचितशृङ्गारशतके प्रदत्तपद्येषु छन्दोयोजना संशोधिताऽस्ति ।

प्रस्तावना –

अस्माकं भारतीयसंस्कृतसाहित्यजगति चतुर्दशविद्याः प्रसिद्धाः सन्ति ।¹ तत्र चत्वारो वेदाः, वेदानां षडङ्गानि, मीमांसाशास्त्रम्, न्यायशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम्, पुराणञ्चेति । तत्र षडङ्गेषु² छन्दःशास्त्रमेका विद्या । तां विद्यामाश्रित्य शृङ्गारशतकस्थपद्येषु यानि छन्दांसि विद्यन्ते तेषामत्र विवेचनमत्र प्रतिपादयिष्ये

सामान्यज्ञानम् –

संस्कृतसाहित्ये छन्दशब्दः तालस्य वर्णनार्थं प्रयुक्तः अस्ति । गीते विशिष्टार्थस्य वा अक्षरसङ्ख्यायाः स्थानस्य वा सम्बन्धी नियमाः छन्दः इति उच्यन्ते, येन काव्ये तालः वर्णकत्वं च भवति। लघु-बृहत् ध्वनयः लघु-गुरु-उच्चारण-अनुक्रमे परिमाणं वदन्ति तथा च यदा ते काव्य-रचने कस्यापि व्यवस्थायाः सह सामञ्जस्यं कुर्वन्ति तदा तस्य शास्त्रीयं नाम दत्तं भवति तथा च लघु-गुरुः परिमाणानुसारेण अक्षराणाम् - एषा व्यवस्था अस्ति। व्यवस्थां एकं विशिष्टं नाम्ना छन्दः इति कथनस्यारम्भः सञ्जातः। एतादृशी व्यवस्थायां वर्णानां मात्रा वा संख्या, विरामः, लयः तथा च छन्दः आदीनां नियमाः विहिताः सन्ति।

¹ अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येताश्चतुर्दश ॥
महाभारतं शान्तिपर्व अध्याय -122/31

² छन्दः पादौ तु वेदस्य.....। पाणिनीयशिक्षा – 41,42

येषां नियमानां पालनं कविना अनिवार्यरूपेण कर्तव्यं भवति। आचार्यपिङ्गलविरचितः 'छन्दशास्त्रम्' इति प्राचीनतमः उपलब्धः पाठः, यं 'पिङ्गलशास्त्रम्' इति अपि कथ्यते। यदि गद्यस्य मानदण्डः 'व्याकरणम्' अस्ति। तर्हि काव्यस्य मानदण्डः 'छन्दः' इति। श्लोकज्ञानं विना काव्यस्य सम्यक् ज्ञानं न सम्भवतीति।

छन्दसामङ्गानि, छन्दशास्त्रस्य विकासश्च -

- १.वेगः -पद्यपाठे यः प्रवाहः भवति सः वेगः उच्यते।
- २.यति -श्लोकपाठं कुर्वन् यः गतिभङ्गः कृत्वा शेषः यतिः इति कथ्यते। अर्थात् पद्ये मध्यविरामः भवति सा एव यति उच्यते।
- ३.छन्दः -समानोच्चारणयुक्तानां शब्दानां प्रयोगः छन्दः इति उच्यते। श्लोकाः प्रायः अनुप्रासयुक्ताः भवन्ति।
- ४.परिमाणम् -अक्षरस्य उच्चारणार्थं यत्कालं भवति तत् परिमाणं कथ्यते। परिमाणानि द्विविधानि लघुगुरु इति। लघूच्चारणयुक्तानामक्षराणां मात्रा अल्पा भवति तथा दीर्घोच्चारणयुक्तानामक्षराणां मात्रा गुरु अस्ति। अल्पमात्रस्य मूल्यं १ तत् च। चिह्नं प्रदर्शितं भवति। तथा च गुरुमात्रायाः मूल्यं २ भवति तथा च चिह्नेन प्रतिपाद्यते।
- ५.गण -परिमाणस्य एवं अक्षराणां संख्या एवं क्रमस्य सुविधायै त्रयाणां वर्णानां समूहः गणः मन्यते। गणसंख्या ८ सन्ति। तद्यथा -

१.यगणः (ISS)। ५.जगणः (ISI)।

२.मगणः (SSS)। ६.भगणः (SII)।

३.तगणः (SSI)। ७.नगणः (III)।

४.रगणः (SIS)। ८.सगणः (IIS)।

गणानां सहजरूपेण कण्ठस्थकरणस्य सूत्रं निर्मितमस्ति -

(यमाताराजभानसलगम्)³ प्रथमाष्टाक्षरेषु सूत्रेषु अष्टगणनामानि सन्ति । अन्तिमौ द्वौ अक्षरौ 'ल' एवं 'ग' लघु एवं गुरु मात्रायाः प्रतिनिधित्वं कुरुते। यस्य गणस्य मात्रा ज्ञेया भवति । तस्य स्वरूपं ज्ञातुमनेन सूत्रेण मा सदृशाण्यक्षराणि स्वीकृत्य अग्रिमौ द्वौ अक्षरौ स्वीकृत्य मातारा इति मगणस्य स्वरूपं ज्ञातुं वयं शक्नुमः । गणस्य विचारः केवलं वर्णवृत्तेषु भवति। मात्रिकछन्दांसि एतैः नियमैः मुक्तानि भवन्ति।

वेदेषु आहत्य २१ छन्दांसि प्राप्यन्ते। एतेषु अपि सप्त प्रमुखानि छन्दांसि सन्ति । तदनन्तरं वाल्मीकिरामायणे १३ छन्दसां प्रयोगाः कृताः। महाभारतस्य साहित्यं १८ श्लोकैः बद्धम् अस्ति । महाभारते अयं क्रमः २५ प्राप्तः अस्ति । तदनन्तरं परवर्तीषु काव्येषु एतेषां छन्दसां संख्यायां पर्याप्तवृद्धिः अभवत्। तेषु सर्वप्राचीनेषु ग्रन्थेषु आचार्यपिङ्गलस्य छन्दःशास्त्रम् । तथा च जयदेवकृतं छन्दःसूत्रम् मन्यते। ततः कालिदासकृतः श्रुतबोधः, क्षेमेन्द्रकृतः सुवृत्ततिलकम्, हेमचन्द्रकृतः छन्दोऽनुशासनम्, केदारभट्टकृतः वृत्तरत्नाकरः, गंगादासकृता छन्दोमंजरी, दामोदरमिश्रवाणीभूषणकृतः वाग्बल्लभः प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्ति।

छन्दसां प्रकाराः, लक्षणोदाहरणानि च ।

मात्रिकछन्दः- यस्मिन् छन्दसि मात्राणां संख्या निर्धारिता भवति । तं छन्दः मात्रिकछन्दः कथ्यते। यथा - अहिर, तोमर, मानव; अरिल, पधारी / पद्धति, चौपाई; पीयूषपर्षा, सुमेरु, राधिका, रोला, दिक्पाल, रूपमाला, गीतिका, सरसी, सार, हरगीतिका, टन्तक, वीर या आल्हा ।

वर्णिकछन्दः - अक्षरगणनाऽऽधारितछन्दांसि वर्णिकछन्दांसि कथ्यन्ते। यथा - स्वगत, भुजङ्गी, शालिनी, इन्द्रवज्रा, दोधाक; वंशस्थ, भुजङ्गप्रयातम्, शीघ्रविलम्ब, त्रोटक; वसन्तिलका; मालिनी; पञ्चचामर, चञ्चाला; मन्दाक्रान्ता, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडितम्,

³ छन्दःशास्त्रम् ।

स्त्राग्धरा, सवैया, घनाक्षरी, रूपाघनाक्षरी, देवघनाक्षरी, कवित्त/मनहरण। अस्य द्वौ प्रकारौ
स्तः-

१ साधारणः - सरलवर्णिकक्षोकेषु प्रत्येकस्मिन् छन्दसि २६ यावत् अक्षराणि सन्ति ।

२. दण्डकः - यस्मिन् पद्यरचनायां प्रत्येकस्मिन् चरणे २६ वा ततः अधिकाक्षराणि भवन्ति।
तं दण्डकं वर्णिकछन्दः कथ्यते।

लघुगुरुलक्षणम् -

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

वा पदान्ते गुरुर्ज्ञेयो ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लघुः ॥⁴

अनुस्वारेण युक्तः अं कं खं इत्यादि, विसर्गान्तः अः कः खः इत्यादि, दीर्घः – ऐ ऊ ई
का की इत्यादि, यस्योपरि संयोगः भवेत्, कृष्णः, विष्णुः इत्यादयः वर्णाः गुरुः भवन्ति।
पदान्ते स्थितः वर्णः भवतु सः ह्रस्वः वा दीर्घः भवेत् सः विकल्पेन गुरुः मन्यते। गुरु = S (२
मात्रा), लघु = l (१ मात्रा) ।

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम्।

यरता लाघवं यान्ति मनौतुगुरुलाघवम् ॥⁵

यतिः –

“पद्यगाने विरामो यतिः”⁶

⁴ श्रीकेदारभट्टः वृत्तरत्नाकरः ।

⁵ पिङ्गलछन्दःसूत्रम् – प्रथमोऽध्यायः ।

⁶ शृङ्गारप्रकाशः – सप्तमः प्रकाशः।

अर्थात् श्लोकस्य १ पादस्य पठनसमये यावदक्षरेषु अल्पविरामः भवति। सा यतिः ।

वर्णवृत्तम् – समछन्दः अपि वृत्ताः इति उच्यन्ते। अस्मिन् चत्वारः पदानि समानानि भवन्ति

तथा च प्रत्येकं पदे आगच्छन्तीनां लघुगुरुपरिमाणानां क्रमः निश्चितः भवति। यथा –

द्वुतविलम्बितम् । मालिनी ।

छन्दसां लक्षणोदाहराणानि च ।

इन्द्रवज्रा छन्दः – लक्षणम् - स्यादिन्द्रवज्रायदितौ जगौगः ।⁷

विशेषः - अधुना पश्चात् तस्य प्रत्येकं ११ वर्णैः युक्तम् अस्ति । तत्र क्रमेण द्वौ तगणौ, एकः जगणः, द्वौ गुरुः। ततजग” इत्यर्थः । उदाहरणं यथा -

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥⁸

अनुष्टुप्-छन्दः – श्लोकेषु गुरुज्ञेयं, सर्वत्र लघुपञ्चमम्। द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः

॥⁹

अनुष्टुप्छन्दसि प्रत्येकस्मिन् चरणे ८ अक्षराणि सन्ति। यस्मिन् एतेषु त्रयेषु वर्णेषु केवलं ५, ६, ७ नियमाः प्रवर्तन्ते। पञ्चमः वर्णः लघु सर्वेषु चरणेषु ६ वर्णः गुरुः। सप्तमः वर्णः द्वितीय एवं चतुर्थ चरणे ह्रस्वः (लघुः) अस्ति तथाऽन्य (प्रथम एवं तृतीय) चरणे दीर्घः (गुरुः) भवति। उदाहरणं यथा -

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥¹⁰

उपेन्द्रवज्रा छन्दः – उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।¹¹

⁷ पिङ्गलछन्दःसूत्रम्

⁸ अभिज्ञानशाकुन्तलम्

⁹ पिङ्गलछन्दःसूत्रम्

¹⁰ श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम् – प्रथमः सर्गः ।

उपेन्द्रवज्रस्य प्रत्येकं पादं ११ वर्णैः संयुतमस्ति । एकः जगणः, एकः तगणः, एकः

जगणः अन्ते च द्वौ गुरौ भवतः। उदाहरणं यथा -

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥¹²

शृङ्गारशतके छन्दोयोजना -

अस्मिन् शृङ्गारशतककाव्ये शार्दूलविक्रीडितम्, रथोद्धता, वसन्ततिलका, वंशस्थ, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, मालिनी, शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, स्रग्धरा, आर्या, अनुष्टुप्, शालिनी, हरिणी, द्रुतविलम्बित, पुष्पिताग्रा, उपचित्रा इति छन्दांसि सन्ति।

- ◆ **इन्द्रवज्रा** - अस्मिन् मात्र शृङ्गारशतककाव्ये एव सप्तमः श्लोकः इन्द्रवज्राच्छन्दसि अस्ति। तल्लक्षणं यथा “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।”¹³ अस्मिन् छन्दसि अक्षरसङ्ख्या ११ अस्ति। एतस्य छन्दसः गणविभाजनं “ताराज ताराज जभान गा गा” इति अस्ति। यथा-

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
स त्यं व	चो व च्मि	न प क्ष	पा ता
५ ५ १	५ ५ १	१ ५ १	५ ५
त-गणः	त-गणः	ज-गणः	गुरुः गुरुः
१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
ल्लो के पु	स स स्व	पि त थ्य	मे तत्।
५ ५ १	५ ५ १	१ ५ १	५ ५
त-गणः	त-गणः	ज-गणः	गुरुः गुरुः

¹¹ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

¹² अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

¹³ श्रीभट्टकेदारः, वृत्तरत्नाकरः- अ. ३/२८, पृ. ८७, भट्टनारायणभट्टीयव्याख्यासहितः वरकलोपाख्य श्रीवैद्यनाथशास्त्रिनिर्मितटिप्पणोपेतः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी - वि. सं. = २०७१

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
ना न्य न्म	नो हा रि	नि त म्बि	नी भ्यो
५ ५ १	५ ५ १	१ ५ १	५ ५
त-गणः	त-गणः	ज-गणः	गुरुः गुरुः
१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
दुः खै क	हे तु र्न	च क श्चि	द न्यः॥७॥
५ ५ १	५ ५ १	१ ५ १	५ ५
त-गणः	त-गणः	ज-गणः	गुरुः गुरुः

◆ शार्दूलविक्रीडितम् —शृङ्गारशतके शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसि स्तः। तल्लक्षणं यथा सूर्याश्वैर्यदि ” –

“मः सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम्।¹⁴ अस्मिन् छन्दसि अक्षरसङ्ख्या १९ अस्ति। एतस्य छन्दसः गणविभाजनं “मातारा सलगा जभान सलगा ताराज ताराज गा” इति अस्ति।

शृङ्गारशतके १, ७०, ६५, ५६, ४९, ४३, ४२, ४१, ३९, ३५, २४, २२, ९, २, ९६, ९३, ८८, ८६, ८३, ७८९७ एते श्लोकाः शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसि सन्ति। तस्य उदाहरणं यथा -

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११ १२	१३ १४ १५	१६ १७ १८	१९
चू डो त्तं	सि त चा	रु च न्द्र	क लि का	च श्च च्छि	खा भा स्व	रो
SSS	115	1 5 1	1 15	5 5 1	5 5 1	5
म-गणः	स-गणः	ज-गणः	स-गणः	त-गणः	त-गणः	गुरुः

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११ १२	१३ १४ १५	१६ १७ १८	१९
ली ला द	ग्ध वि लो	ल का म	श ल भः	श्रे यो द	शा ग्रे स्फु	रन्।
SSS	115	1 5 1	1 15	5 5 1	5 5 1	5
म-गणः	स-गणः	ज-गणः	स-गणः	त-गणः	त-गणः	गुरुः

१ २ ३ | ४ ५ ६ | ७ ८ ९ | १० ११ १२ | १३ १४ १५ | १६ १७ १८ | १९

¹⁴श्रीगङ्गादासः, छन्दोमञ्जरी- २/१०६, पृ. १८७, संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याकारः पं. श्रीजगन्नाथशास्त्री तैलङ्गः, भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी - २०१३

अ न्तः स्फु	र्ज द पा	र मो ह	ति मि र	प्रा ग्भा र	मु च्छे द	यन्
SSS	115	1 5 1	1 15	5 5 1	5 5 1	5
म-गणः	स-गणः	ज-गणः	स-गणः	त-गणः	त-गणः	गुरुः

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११ १२	१३ १४ १५	१६ १७ १८	१९
चे तः स	झ नि यो	गि नां वि	ज य ते	ज्ञा न प्र	दी पो ह	रः॥१॥
SSS	115	1 5 1	1 15	5 5 1	5 5 1	5
म-गणः	स-गणः	ज-गणः	स-गणः	त-गणः	त-गणः	गुरुः

◆रथोद्धता –अस्मिन् मात्र शृङ्गारशतककाव्ये एव ३एते श्लोकाः रथोद्धताच्छन्दसि ६३ ,५३ ,
 “रान्नराविह रथोद्धता लगौ।” – सन्ति।तल्लक्षणं यथा¹⁵ अस्मिन् छन्दसि अक्षरसङ्ख्या ११
 अस्ति। एतस्य छन्दसः गणविभाजनं “राजभा नसल राजभा लगा” इति अस्ति। तस्य उदाहरणं
 यथा –

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
ता व दे	व कृ ति	ना म पि	स्फु रत्
5 1 5	1 1 1	5 1 5	1 5
र-गणः	न-गणः	र-गणः	लघुः गुरुः

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
ये ष नि	र्म ल वि	वे क दी	प कः।
5 1 5	1 1 1	5 1 5	1 5
र-गणः	न-गणः	र-गणः	लघुः गुरुः

१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
या व दे	व न कु	र ङ्ग च	क्षु षां

¹⁵श्रीभट्टकेदारः, वृत्तरत्नाकरः- अ.३/३८, पृ.७४, भट्टनारायणभट्टीयव्याख्यासहितः वरकलोपाख्य
 श्रीवैद्यनाथशास्त्रिनिर्मितटिप्पणोपेतः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी – वि. सं. = २०७१

ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ
र-गणः	न-गणः	र-गणः	लघुः गुरुः
१ २ ३	४ ५ ६	७ ८ ९	१० ११
ता ड्य ते	च टु ल	लो च ना	ञ्च लैः॥३॥
ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ
र-गणः	न-गणः	र-गणः	लघुः गुरुः

॥ सन्दर्भग्रन्थाः ॥

१. पाणिनीयशिक्षा – गोस्वामि प्रह्लाद गिरिः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, २०१७
२. श्रीभट्टकेदारः, वृत्तरत्नाकरः, भट्टनारायणभट्टीयव्याख्यासहितः वरकलोपाख्य श्रीवैद्यनाथशास्त्रिनिर्मितटिप्पणोपेतः, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी – वि. सं. २०७१
३. श्रीगङ्गादासः, छन्दोमञ्जरी, संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याकारः पं.श्रीजगन्नाथशास्त्री तैलङ्गः, भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी - २०१३
४. पिङ्गलछन्दःसूत्रम्, डॉ.कपिलदेव द्वेवेदी, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, वाराणसी, २०१९
५. शृङ्गारप्रकाशः, पी.पी. सुभ्रमन्यशास्त्री, श्रीवाणीविलास-प्रकाशनम्, १९३९
६. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, शान्तिकुमार. एम. पण्ड्या, पार्श्वपब्लिकेशन, २०१९
७. छन्दःशास्त्रम् - अनन्तशर्मा, निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालय प्रकाशनम्
८. श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्, गीताप्रेसगोरखपुरम् ।
९. महाभारतम् – गीताप्रेसगोरखपुरम् ।

ઔપનિષદિક અક્ષરબ્રહ્મ નિરૂપણ 'સત્સંગદીક્ષા' ગ્રંથમાં

સાધુ વિવેકનિષ્ઠદાસ

BAPSસ્વામિનારાયણ મંદિર, સારંગપુર

Ph.D.વિદ્યાર્થી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, આણંદ

પ્રારંભ :-

વિશ્વના આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોમાં મુગટમણિ સમાન ઉપનિષદોમાં વેદોનો રહસ્યમય સાર સંગ્રહાયેલો છે. ઉપનિષદોનું દોહન કરીને પ્રાપ્ત થયેલું અમૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં સમાયું છે. પ્રસ્થાનત્રયી અંતર્ગત આ બંને ગ્રંથોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે - બ્રહ્મવિદ્યા. અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન.

પરબ્રહ્મ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રબોધિત મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન 'અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શન'માં જીવ, ઈશ્વર, માયા, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ - આ પાંચ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન થયું છે. તેમણે આપેલ આજ્ઞા-ઉપાસનાના સિદ્ધાંતોને તેમના છદ્મ આધ્યાત્મિક વારસદાર વર્તમાન ગુરુદેવ પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રી મહંતસ્વામી મહારાજે સ્વહસ્તે લખેલ 'સત્સંગદીક્ષા' ગ્રંથમાં સુપેરે વર્ણવી ગાગરમાં જાણે સાગર ભરી દીધો છે.

બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઉપનિષદઅનેગીતામાં જેવું યથાર્થઅક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનું નિરૂપણ છે, તેવું જ 'સત્સંગદીક્ષા' શાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

અક્ષરબ્રહ્મનો ઉલ્લેખ

ઉપનિષદોની 'વિદ્યયાઽમૃતમશ્નુતે', 'વિદ્યયા વિન્દતેઽમૃતમ્' વગેરે શ્રુતિઓ પરમ કલ્યાણ માટે બ્રહ્મવિદ્યાનો જ નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ એ બ્રહ્મવિદ્યા એટલે શું ? એ વાત મુંડક ઉપનિષદમાં મહર્ષિ અંગિરાના મુખે જાણવા મળે છે. 'યેન અક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્'¹ બ્રહ્મવિદ્યાનું આ લક્ષણ છે. 'અક્ષરમ્' કહેતાં અક્ષરબ્રહ્મ અને 'પુરુષમ્' કહેતાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ. આ બંને દિવ્ય સ્વરૂપોનું તત્ત્વે કરીને જ્ઞાન થાય એને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવાય.

બ્રહ્મવિદ્યાના અનિવાર્ય ઘટક અક્ષરબ્રહ્મનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદોના ૪૦૦થી વધુ મંત્રોમાં અને ગીતાના ૧૦૦થી વધુ સંદર્ભોમાં કર્યો છે, જેમાંથી અમુકનો આસ્વાદ માણીએ :

'સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ'² 'સર્વે વેદો પણ જેનો મહિમા ગાય છે' 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म'³ 'આ જે અક્ષર છે તે જ બ્રહ્મ છે'

¹મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૨/૧૨

²કઠઉપનિષદ : ૨/૧૫

³કઠઉપનિષદ : ૨/૧૬

‘तदेतद् अक्षरं ब्रह्म’⁴ ‘आ ते ज अक्षरब्रह्म છે’

‘ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म’⁵ ‘ॐ એવા નામવાળું અક્ષરબ્રહ્મ છે.’

‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतां तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति ।’⁶

‘હે ગાર્ગી ! આ અક્ષરબ્રહ્મના પ્રશાસનમાં તો સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે વશ વર્તી રહ્યા છે. પૃથ્વી લોક, અંતરિક્ષ લોક વગેરે બધા જ લોકો વશ વર્તી રહ્યા છે. અને નિમેષ, મુહૂર્ત, રાત્રિ, દિવસ, શુક્લ કે કૃષ્ણ પક્ષ, મહિનાઓ, ઋતુઓ કે વર્ષો વગેરે જે કોઈ કાળનું વિભાજન છે તે પણ અક્ષરબ્રહ્મના પ્રશાસનથી જ થાય છે.’

પ્રશ્નોપનિષદમાં મહર્ષિ પિપ્પલાદ ઉચ્ચારે છે : ‘एतद् वै सत्यकाम परं च अपरं च ब्रह्म यद् ॐकारः’⁷ ‘હે સત્યકામ ! આ ૐકારના બે અર્થ છે. એક ‘પરં બ્રહ્મ’ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ ને બીજો ‘અપરં બ્રહ્મ’ કહેતાં અક્ષરબ્રહ્મ.’

શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ પંચતત્ત્વ અંતર્ગત અક્ષરબ્રહ્મનો ઉલ્લેખ ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના સિદ્ધાંતમાં કર્યો છે :

जीवस्तथैश्वरश्चैवमायाब्रह्माऽक्षरं तथा।

परब्रह्मेतितत्त्वानिभिन्नानिपञ्चसर्वदा॥૧૦૨॥

नित्यान्यथ च सत्यानि विज्ञेयानि मुमुक्षुभिः।

स्वामिनारायणेनैवं सिद्धान्तितं स्वयं स्फुटम्॥૧૦૩॥⁸

‘જીવ, ઈશ્વર, માયા, અક્ષરબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ એ પાંચ તત્ત્વો સદાય ભિન્ન છે, નિત્ય છે, સત્ય છે એમ મુમુક્ષુઓએ જાણવું - એમ સ્વયં સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત કર્યો છે.’

ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વયં આપેલ ‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્રમાં પણ ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ તત્ત્વ સમાયું છે :

स्वामिनारायणो मन्त्रो दिव्यश्चाऽलौकिकः शुभः।

जप्योऽयं सकलैर्भक्तैर्देवतोऽयं हरिणा स्वयम्॥૧૦૯॥

अक्षरं ब्रह्म विज्ञेयं मन्त्रे स्वामीति शब्दतः।

नारायणेति शब्देन तत्परः पुरुषोत्तमः॥૧૧૦॥⁹

⁴મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૨

⁵ભગવદ્ગીતા : ૮/૧૩

⁶બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : ૩/૮/૯

⁷પ્રશ્ન ઉપનિષદ : ૫/૨

⁸સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૨-૧૦૩

⁹સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૯-૧૧૦

‘સ્વામિનારાયણ મંત્ર દિવ્ય, અલૌકિક અને શુભ મંત્ર છે. સ્વયં શ્રીહરિએ આ મંત્ર આપ્યો છે. સર્વ ભક્તોએ તેનો જપ કરવો. આ મંત્રમાં ‘સ્વામિ’ શબ્દથી અક્ષરબ્રહ્મને સમજવા અને ‘નારાયણ’ શબ્દથી તે અક્ષરબ્રહ્મથી પર એવા પુરુષોત્તમને સમજવા.’

અક્ષરબ્રહ્મ – જીવ, ઈશ્વર, માયાથી પર; પરબ્રહ્મથી ન્યૂન

ગીતામાં અર્જુનનો પ્રશ્ન ‘કિં તદ્ બ્રહ્મ’¹⁰ ‘તે બ્રહ્મ શું છે ?’ ના જવાબરૂપે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે : ‘અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્’¹¹ ‘હાલા અર્જુન ! આ ત્રિગુણમય પ્રપંચ(માયા) થી પર એવું જે અક્ષર છે તે જ બ્રહ્મ છે.’

પ્રશ્નોપનિષદમાં મહર્ષિ પિપ્પલાદ પરમમુક્તિના ઉપાય તરીકેજેઠ્ઠકારનું ઉચ્ચારણ કરતાં તેના અર્થરૂપે અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એ બંને તત્ત્વોનું અનુસંધાન કરે, તો તેને શું ફળ મળે તે જણાવે છે – ‘સ સામભિરુન્નીયતે બ્રહ્મલોકં સ એતસ્માજ્જીવઘનાત્ પરાત્પરં પુરિશયં પુરુષમીક્ષતે’¹² ‘બ્રહ્મલોક કહેતાં દિવ્ય અક્ષરધામને પામી સર્વ આત્માઓ કરતાં પણ પર એવા જે અક્ષરબ્રહ્મ તેનાથી પણ પર પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.’

કઠોપનિષદમાં ઈંદ્રિયો વગેરે તત્ત્વો, આત્મા, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મની એકબીજાથી અધિકતા દર્શાવતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ‘આત્મા મહાન્ પરઃ’¹³ એમ કહીને ઈંદ્રિયો આદિ કરતાં આત્માને ‘મહાન્ પરઃ’ કહેતાં તેનો નિયામક અને આધાર કહેવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ કહ્યું છે કે ‘મહતઃ પરમવ્યક્તમ્’¹⁴ એ મહાન આત્મા કરતાં પણ ‘અવ્યક્તમ્’ એ નામનું તત્ત્વ શ્રેષ્ઠ છે. કહેતાં અવ્યક્ત એ આત્માનો નિયામક અને આધાર. આ અવ્યક્ત નામનું તત્ત્વ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ. શ્રીમદભગવદ્ગીતામાં આ વાતની સ્પષ્ટતા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે : ‘અવ્યક્તઃ અક્ષરઃ ઇતિ ઠક્તઃ’¹⁵ અર્થાત્ ‘એ અવ્યક્ત એટલે અક્ષરબ્રહ્મ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.’ ત્યારબાદ શ્રેષ્ઠતાની પરંપરામાં અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર એવા પરમાત્માનો નિર્દેશ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે : ‘અવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ’¹⁶ અર્થાત્ ‘એ અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ પર છે.’ કહેતાં, અક્ષરના પણ નિયામક છે અને આધાર છે.

આ જ વાત સત્સંગદીક્ષામાં પ્રાપ્ત થાય છે :

¹⁰ગીતા: ૮/૧

¹¹ગીતા: ૮/૩

¹²પ્રશ્ન ઉપનિષદ : ૫/૫

¹³કઠ ઉપનિષદ : ૩/૧૦

¹⁴કઠ ઉપનિષદ : ૩/૧૧

¹⁵ગીતા : ૮/૨૧

¹⁶કઠ ઉપનિષદ : ૩/૧૧

तेषुमायापरौनित्यम्अक्षरपुरुषोत्तमौ॥१०४॥¹⁷

‘तेમાં અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એ બે સદાય માયાથી પર છે.’

मायापरौयतोदिव्यावक्षरपुरुषोत्तमौ॥१३१॥¹⁸

‘અક્ષર અને પુરુષોત્તમ બંને માયાથી પર છે, દિવ્ય છે.’

અક્ષરબ્રહ્મના ચાર રૂપો

આ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વતઃ એક જ હોવા છતાં પણ ભિન્ન કાર્યોના આધારે ચારરૂપે વર્ણવ્યું છે :

(૧) ચિદાકાશરૂપે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોના ધારક, આધાર, વ્યાપક, કારણ.

(૨) ભગવાનના ધામરૂપે પરબ્રહ્મ અને અનંતકોટિ મુક્તોના ધારક.

(૩) અક્ષરધામમાં મૂર્તિમાન સેવકરૂપે.

અક્ષરબ્રહ્મ એક દિવ્ય સ્થાનરૂપે, અક્ષરધામરૂપે પરબ્રહ્મ તથા અનંત કોટિ મુક્તોને ધારી તો રહ્યા જ છે, પરંતુ સાથે સાથે તે જ સ્થાનમાં તેઓ મૂર્તિમાન થકા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં બિરાજી રહ્યા છે. તે વાત પણ શાસ્ત્રોમાં એટલી જ પ્રસિદ્ધ છે.

મુંડક ઉપનિષદમાં મહર્ષિ અંગિરા શિષ્ય શૌનકને અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વને વિવિધરૂપે સમજાવતાકહે છે :

‘મહત્પદમ્ અન્ન એતત્ સમર્પિતમ્ । એજત્ પ્રાણન્નિમિષચ્ચ... તદેતદ્ અક્ષરં બ્રહ્મ’¹⁹ અર્થાત્ ‘હે શૌનક ! ખરેખર, આ અક્ષરબ્રહ્મ ‘મહત્ પદમ્’ કહેતાં ‘એક મહાન સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનરૂપે છે.’

એટલું જ નહીં પણ ‘અન્ન એતત્ સમર્પિતમ્’ એટલે કે ‘અન્ન’ અર્થાત્ એ જ અક્ષરધામમાં ‘એતત્’ એટલે એ જ અક્ષરબ્રહ્મ ‘સમર્પિતમ્’ એટલે કે ‘પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં સમર્પિત છે.’

વળી, ‘હે શૌનક ! પરબ્રહ્મની પરમ સેવામાં પરાયણ એવું આ અક્ષરબ્રહ્મ ‘એજત્’ કહેતાંહાલે-ચાલે છે, ‘પ્રાણત્’ કહેતાંશ્વાસ લે છે અને ‘નિમિષત્’ કહેતાં આંખો પટપટાવે છે.’

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અક્ષરધામમાં પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં રહેલું તે અક્ષરબ્રહ્મ નિરાકાર નથી, પરંતુ સદા સાકાર અને દિવ્ય કરચરણાદિક સકળ ઈંદ્રિયે યુક્ત જ છે.

એટલે જ, એ જ મુંડક ઉપનિષદમાં આગળ જતાં મહર્ષિ અંગિરાએ આ અંગે ફરી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું: ‘દિવ્યે બ્રહ્મપુરેહ્યેષ વ્યોમ્ન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ । મનોમય પ્રાણશરીરનેતા’²⁰ ‘દિવ્ય બ્રહ્મપુર કહેતાં અક્ષરધામમાં સકળ જીવ-પ્રાણીઓના આત્મા સમાન આ જ અક્ષરબ્રહ્મ વિરાજમાન છે. તે પણ મૂર્તિમાન થકા છે. દિવ્ય મન, પ્રાણ, શરીર વગેરે સર્વાંગ સંપૂર્ણ છે.’

આ જ વાત સત્સંગદીક્ષામાં પ્રાપ્ત થાય છે :

वर्ततउत्तमोभक्तोब्रह्मभगवतोऽक्षरम्।

¹⁷સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૪

¹⁸સત્સંગદીક્ષા : ૧૩૧

¹⁹મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૧-૨

²⁰મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૯

नित्यंमायापरंनित्यंहरिसेवारतंयतः॥८९॥²¹

‘અક્ષરબ્રહ્મ ભગવાનના ઉત્તમ ભક્ત છે, કારણ કે તેઓ નિત્ય માયાપર છે અને નિત્ય ભગવાનની સેવામાં રમમાણ હોય છે.’

ब्रह्माऽपिसेवतेतंचदासभावेनसर्वदा॥ १०५॥²²

‘અક્ષરબ્રહ્મ પણ તે પરમાત્માની નિત્ય દાસભાવે સેવા કરે છે.’

આ રીતે સર્વકારણરૂપે, સર્વવ્યાપકરૂપે કે સર્વાધારરૂપે રહેલા આ ચિદાકાશ અક્ષરબ્રહ્મને અનુભવવા સહેલા નથી. વળી, અક્ષરધામરૂપે કે તે ધામમાં પરમાત્માના પરમસેવકરૂપે બિરાજતા અક્ષરબ્રહ્મને જોવા, જાણવા તે પણઆપણે બ્રહ્મરૂપ થઈએ તે પહેલાં શક્ય નથી. આ બધું તો ત્યારે જ અનુભવી શકાય, જો તે અક્ષરબ્રહ્મ પોતે જ આ આપણા લોકમાં પધારે, મનુષ્યરૂપે અવતરે. આપણને સૌને દૃષ્ટિગોચર થાય અને આપણે તેમનો પ્રસંગ કરી શકીએ.તો શું આ શક્ય છે ? હા. આવો, તે અંગે શાસ્ત્રો દ્વારા માર્ગદર્શન મેળવીએ.

(૪) બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુરૂપે

આ લોકમાં આપણા સૌની વચ્ચે વિચરતા પ્રત્યક્ષ ગુણાતીત ગુરુ એ અક્ષરબ્રહ્મનું મનુષ્યસ્વરૂપ છે. પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુના આશરે જઈ તેમનો પ્રસંગ કરવાથી જ આપણા આત્મામાં એ બ્રહ્મના ગુણ આવી શકે, આપણે બ્રહ્મરૂપ થઈએ, પરબ્રહ્મનો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પનિશ્ચય સિદ્ધ થાય અને પરમાત્માના પ્રગટપણાનો અનુભવ પણ થાય. એટલે જ ઉપનિષદે તો સિદ્ધાંત જ કરી આપ્યો છે કે, ‘તદ્ વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મ નિષ્ઠમ્’²³ ‘જો બ્રહ્મવિદ્યાનો સાક્ષાત્કાર પામવો હોય તો ગુરુ પાસે જવું જ પડે.’ અને એ ગુરુ પણ કેવા તો, ‘શ્રોત્રિયમ્’ કહેતાં સર્વશાસ્ત્રનાં રહસ્યોના સાક્ષાત્કારને પામેલાં હોય, ‘બ્રહ્મ’ કહેતાં પોતે સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ અને ‘નિષ્ઠમ્’ એટલે કે ‘પરમાત્માનિ નિત્યં તિષ્ઠતિ ઇતિ પરમાત્માનિષ્ઠઃ તમ્ ઇત્યર્થઃ’²⁴ અર્થાત્પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં અનન્ય સ્થિતિ ધરાવતાં હોવા જોઈએ. પરમાત્માની પરમભક્તિમાં પરાયણ હોવા જોઈએ.

અહીં ‘બ્રહ્મ’ કહેતા પોતે સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ હોવા જોઈએ, કારણ કે -

ब्रह्माऽक्षरगुरुद्वाराभगवान्प्रकटःसदा।

सहितःसकलैश्वर्यैःपरमाऽऽनन्दमर्षयन्॥²⁵

‘અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુ દ્વારા ભગવાન પોતાનાં સકળ ઐશ્વર્યો સહિત, પરમાનંદ અર્પતાં થકાં સદાય પ્રગટ રહે છે.’

²¹સત્સંગદીક્ષા : ૮૯

²²સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૫

²³મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૨/૧૨

²⁴કૃશાદ્યષ્ટોપનિષત્ સ્વામિનારાયણભાષ્યમ્ : ૨૫૪

²⁵સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૭

તે પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ કોણ છે ? આવો જાણીએ -

સાક્ષાદ્ બ્રહ્માક્ષરં સ્વામી ગુણાતીતઃ સનાતનમ્।

તસ્ય પરમ્પરાઽદ્યાઽપિ બ્રહ્માક્ષરસ્ય રાજતે ॥૧૮॥

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ સનાતન અક્ષરબ્રહ્મ છે. એ અક્ષરબ્રહ્મની પરંપરા આજે પણ વિરાજમાન છે.

ગુણાતીતસમારબ્ધ-પરમ્પરાપ્રતિષ્ઠિતઃ।

પ્રકટાક્ષરબ્રહ્મૈકઃ સંપ્રદાયેઽસ્તિ નો ગુરુઃ ॥૧૯॥²⁶

સંપ્રદાયમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીથી આરંભાયેલ ગુરુપરંપરામાં આવેલ પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ એ એક જ આપણા ગુરુ છે.

અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુ - મુક્તિનું સાધન

ઉપનિષદોમાં જીવો, ઈશ્વરોની મુક્તિનું સાધન/કારણ અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુ બતાવ્યા છે.

કઠ ઉપનિષદમાં યમરાજનાં વચન છે : 'યઃ સેતુરીજાનાનામક્ષરં બ્રહ્મ યત્પરમ્ । અભયં તિતીર્ષતાં પારં નાચિકેતં શકેમહિ ॥'²⁷ અર્થાત્ 'સંસાર-માયાની ભારે ભમરીઓ અને જળપ્રવાહોને તરી જવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુ માટે અક્ષરબ્રહ્મ 'સેતુ' સમાન છે.'

સેતુ જેમ નદીના એક કિનારાથી બીજા કિનારે સહેલાઈથી પહોંચવાનું માધ્યમ બને છે, તેમ અક્ષરબ્રહ્મ પણ ગુરુરૂપે પધારી સેતુની ભૂમિકા ભજવે છે. આપણને માયામાં ડૂબતા બચાવે છે, સંસાર પાર લઈ જઈને પરમાત્માના ધામને પમાડી પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપે છે.

આ જ વાત મુંડક ઉપનિષદમાં અંગિરા ઋષિએ શૌનક નામના શિષ્યને સમજાવી છે. ત્યાં કહ્યું : 'અમૃતસ્યૈષ સેતુઃ'²⁸ 'આ અક્ષરબ્રહ્મ અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્માને પામવાનો સેતુ છે.'

આજ ભાવની વાત એક જુદા દૃષ્ટાંતથી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં સમજાવવામાં આવી છે : 'બ્રહ્મોઢુપેન પ્રતરેત વિદ્વાન્ સ્રોતાંસિ સર્વાણિ ભયાવહાનિ'²⁹ 'બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે અક્ષરબ્રહ્મરૂપી નૌકાનો આશરો લઈ આ ભયંકર માયાના પ્રવાહોને તરી જવું.'

આ નૌકા એટલે પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિ.

આમ, સેતુરૂપે કે નાવરૂપે અક્ષરબ્રહ્મ આપણા ગુરુપદે બિરાજી આપણને સદાય માયા પાર રહેલા પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપે છે.

આ જ વાત સત્સંગદીક્ષા દ્રઢાવે છે :

જીવાનામીશ્વરાણાં ચ મુક્તિસ્તદ્યોગતો ભવેત્ ॥૧૦૪॥³⁰

²⁶સત્સંગદીક્ષા : ૯૮-૯૯

²⁷કઠ ઉપનિષદ : ૩/૨

²⁸મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૫

²⁹શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ : ૨/૮

³⁰સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૪

‘(અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એ બે સદાય માયાથી પર છે) અને જીવો તથા ઈશ્વરોની મુક્તિ તેમના યોગથી થાય છે.’

પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મનો પ્રસંગ

સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ આ રીતે અતિ કરુણાએ કરી આ લોકમાં અવતરતા તો હોય, આપણી વચ્ચે વિચરતા પણ હોય; પરંતુ જો તેમને ઓળખી તેમનો જેમ છે તેમ પ્રસંગ આપણે ન કરીએ, તો જે લાભ થવો જોઈએ તે ન થઈ શકે. તેથી જ ઉપનિષદમાં આ પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિને ધનુષ્યની ઉપમા આપીને સુંદર વાત સમજાવી છે.

‘પ્રણવો ધનુઃ શરો હયાત્મા બ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે। અપ્રમત્તેન વેદ્ધવ્યં શરવત્ તન્મયો ભવેત્।’³¹ પ્રણવ એટલે ઐકાર. ઐકાર એટલે અક્ષરબ્રહ્મ. ‘ૐ ઇત્યેતદ્ એતદ્ધ્યેવાક્ષરં બ્રહ્મ’³², ‘ૐ ઇત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ’³³ વગેરે શાસ્ત્રવચનોમાં ઐકાર શબ્દથી અક્ષરબ્રહ્મને નિરૂપ્યાં છે. ‘ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મ નિષ્ઠમ્’³⁴ એ શ્રુતિ પ્રમાણે એ અક્ષરબ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુ.

એટલે આ મંત્રનો અર્થ થયો - પ્રણવ અર્થાત્ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિ તે ધનુષ્ય છે. આપણો આત્મા તે બાણ છે અને એ જ અક્ષરબ્રહ્મ આપણું લક્ષ્ય છે, નિશાન છે. માટે હવે જેમ બાણ ધનુષ્ય સાથે બરાબર વળગેલું રહીને લક્ષ્યમાં તલ્લીન થઈ જાય છે; તેમ આપણે પણ ધનુષ્યસમ પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુહરિ સાથે પોતાના આત્માનું બરાબર સંધાન કરીને, કહેતાં તેમનો દૃઢ પ્રસંગ કરીને એ જ બ્રહ્મરૂપી નિશાનને પામવાનું છે. કહેતાં બ્રહ્મરૂપ થઈ અક્ષરધામ પામવાનું છે. કારણ કે તે અક્ષરધામમાં અક્ષરાધિપતિ પુરુષોત્તમ નારાયણ સાક્ષાત્ વિરાજમાન છે.

આ જ વાત સત્સંગદીક્ષામાં લખી છે -

પ્રસન્નગઃપરયાપ્રીત્યાબ્રહ્માક્ષરગુરોઃસદા।

કર્તવ્યોદિવ્યભાવેનપ્રત્યક્ષસ્યમુમુક્ષુભિઃ॥૧૩૪॥

‘મુમુક્ષુઓએ પ્રત્યક્ષ અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુનો પ્રસંગ સદા પરમ પ્રીતિ અને દિવ્યભાવથી કરવો.’

બ્રહ્માક્ષરેગુરૌપ્રીતિર્દૈવાસ્તિહિસાધનમ્।

બ્રહ્મસ્થિતેઃપરિપ્રાપ્તેઃસાક્ષાત્કારસ્યચપ્રભોઃ॥૧૩૫॥

‘અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુને વિષે દૃઢ પ્રીતિ એ જ બ્રાહ્મી સ્થિતિ તથા ભગવાનના સાક્ષાત્કારને પામવાનું સાધન છે.’

બ્રહ્મગુણસમાવાપ્ત્યૈ પરબ્રહ્માનુભૂતયે।

બ્રહ્મગુરોઃ પ્રસન્નગાનાં કર્તવ્યં મનનં સદા॥૧૩૬॥

³¹મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૪

³²કઠ ઉપનિષદ : ૨/૧૫, ૧૬

³³ગીતા : ૮/૧૩

³⁴મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૨/૧૨

‘અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુના ગુણો આત્મસાત્ કરવા માટે તથા પરબ્રહ્મની અનુભૂતિ માટે અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુના પ્રસંગોનું સદાય મનન કરવું.’

મનસા કર્મણા વાચા સેવ્યો ગુરુહરિઃ સદા।

કર્તવ્યા તત્ર પ્રત્યક્ષનારાયણસ્વરૂપધીઃ॥૧૩૭॥³⁵

‘મન-કર્મ-વચને ગુરુહરિનું સદા સેવન કરવું અને તેમને વિષે પ્રત્યક્ષ નારાયણસ્વરૂપની ભાવના કરવી.’

બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં નારાયણસ્વરૂપની ભાવના

‘શરવત્ તન્મયો ભવેત્’³⁶ એમ કહીને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મમાં તન્મયતા તો કહી, પરંતુ એ તન્મયતામાં ભાવના કેવી હોવી જોઈએ તે પણ આપણાં શાસ્ત્રોએ સમજાવ્યું છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ આ ભાવનાને મુખરિત કરે છે :

‘યસ્ય દેવે પરાભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥’³⁷

સાધનાનું સર્વોચ્ચ શિખર આ છે. પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુમાં નારાયણના સ્વરૂપની ભાવના ! આવું થાય તો એને કંઈ જાણવાનું, પામવાનું રહેતું નથી. તે કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. પૂર્ણકામ બને છે.

અક્ષરબ્રહ્મ પોતે તો ભગવાનના દાસ છે, પરંતુ તેમણે તો પુરુષોત્તમ નારાયણને સમ્યગ્ ને સદાય ધારી રાખ્યા છે. એટલે ઉપરોક્ત રીતે તેમનામાં ભગવાનની પ્રત્યક્ષતાનો ભાવ દૃઢ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ ભગવાને પોતે જ આ સિદ્ધાંત આપણને સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યો છે. ઉપર જણાવેલા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના મંત્રનો જાણે પોતે જ ભાષ્યાર્થ કરતા હોય તેમ તેમણે કહ્યું: ‘શ્રુતિમાં કહ્યું છે જે જેવી પરોક્ષ દેવને વિષે જીવને પ્રતીતિ છે તેવી જો પ્રત્યક્ષ ગુરુરૂપ હરિને વિષે આવે તો જેટલા અર્થ પ્રાપ્ત થવાનાકહ્યા છે તેટલા સર્વે અર્થ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.’³⁸ આ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ આપણા સૌના ગુરુરૂપે વિરાજી પરબ્રહ્મના અવિરત પ્રત્યક્ષતાનો સૌને અનુભવ કરાવે છે.

આ જ વાત સત્સંગદીક્ષામાં પડઘાય છે-

તથૈવાઽઽજ્ઞાપયામાસસેવાર્થૈરિણાસહ।

તસ્યચોત્તમભક્તસ્યતસ્યેવૈવાઽક્ષરસ્યચ॥૮૮॥³⁹

‘અને ભગવાનની જેમ જ તેમના ઉત્તમ ભક્ત એવા અક્ષરબ્રહ્મની ભગવાનની સાથે સેવા કરવા માટે આજ્ઞા કરી.’

³⁵સત્સંગદીક્ષા : ૧૩૪-૧૩૭

³⁶મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૫

³⁷શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ : ૬/૨૩

³⁸વચનામૃત : ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ - ૨

³⁹સત્સંગદીક્ષા : ૮૮

પ્રીતિઃ કાર્યાઽઽત્મબુદ્ધિશ્ચ બ્રહ્માઽક્ષરે ગુરૌ દૃઢા।

પ્રત્યક્ષભગવદ્ભાવાત્ સેવ્યો ધ્યેયઃ સ ભક્તિતઃ॥૧૦૮॥⁴⁰

‘અક્ષરબ્રહ્મ ગુરુને વિષે દૃઢ પ્રીતિ અને આત્મબુદ્ધિ કરવી. તેમને વિષે પ્રત્યક્ષ ભગવાનનો ભાવ લાવીને ભક્તિએ કરીને તેમની સેવા તથા ધ્યાન કરવાં.’

કર્તવ્યાતત્રપ્રત્યક્ષનારાયણસ્વરૂપધીઃ॥૧૩૭॥⁴¹

‘ગુરુહરિને વિષે પ્રત્યક્ષ નારાયણસ્વરૂપની ભાવના કરવી.’

સાધના – અક્ષરરૂપ થઈ પુરુષોત્તમની ભક્તિ

ગીતામાં કહ્યું છે-

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ નકાઙ્ક્ષતિ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્॥⁴²

‘જે બ્રહ્મરૂપ કહેતાં અક્ષરરૂપ થયો છે, હંમેશા પ્રસન્ન રહે છે, કોઈ શોક કરતો નથી, કશાયની આકાંક્ષા કરતો નથી, ભૂતપ્રાણીમાત્રમાં સમભાવ રાખે છે, તેને જ પુરુષોત્તમની ભક્તિનો લાભ થાય છે.’

આ જ વાત સત્સંગદીક્ષામાં ગૂંથી છે -

નિજાઽઽત્માનંબ્રહ્મરૂપંદેહત્રયવિલક્ષણમ્।

વિભાવ્યોપાસનંકાર્યસદૈવપરબ્રહ્મણઃ॥૧૧૬॥⁴³

‘ત્રણ દેહથી વિલક્ષણ એવા પોતાના આત્માને વિષે બ્રહ્મરૂપની વિભાવના કરી સદૈવ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી.’

ફળશ્રુતિ – આત્યંતિકી મુક્તિ

આવા અલૌકિક અતિ અપાર માહાત્મ્ય ધરાવતાં અક્ષરબ્રહ્મને કોઈ ઓળખે તો તેને ફળ પણ કાંઈ જેવું તેવું ન મળે. શાસ્ત્રો કહે છે :

‘एतद्ध्येव अक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्’⁴⁴ ‘આ અક્ષરબ્રહ્મને યથાર્થપણે જાણનાર જે વસ્તુને ઈચ્છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે.’

‘ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः’⁴⁵ ‘જે અક્ષરબ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રાહ્મીસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે.’

‘ब्रह्मविद् आप्नोति परम्’⁴⁶ ‘જે અક્ષરબ્રહ્મને જાણે છે તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.’

⁴⁰સત્સંગદીક્ષા : ૧૦૮

⁴¹સત્સંગદીક્ષા : ૧૩૭

⁴²ગીતા : ૧૮/૫૪

⁴³સત્સંગદીક્ષા : ૧૧૬

⁴⁴ક્ર ૬ ઉપનિષદ : ૨/૧૬

⁴⁵ગીતા : ૫/૨૦

‘एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ।’⁴⁷ ‘परम आलंबनरूपे आ अक्षरब्रह्मनो ज्ञाता ब्रह्मलोक, कहेतां अक्षरधामने पाभीने परब्रह्मना परम आनंदनो उपलोक्ता बने छे.’

‘स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ।’⁴⁸ ‘जे अक्षरब्रह्मना योगथी युक्त बने छे, ते अविनाशी सुभने लोगवे छे.’

आ रीते अक्षरब्रह्मने यथार्थरूपे ओजभनार आ लोकना सुभने पामे छे, त्रए देहथी पर ब्राह्मीस्थितिने जवतां ज प्राप्त करे छे, એવી બ્રાહ્મીસ્થિતિએ યુક્ત થકો પરબ્રહ્મને પણ પામે છે અને દેહ મૂકીને અક્ષરધામને પ્રાપ્ત કરી પરમાત્માના અક્ષયસુખને ભોગવે છે.

આ જ આત્યંતિક મુક્તિની વાત સત્સંગદીક્ષામાં કરી છે :

અક્ષરબ્રહ્મસાધર્મ્યસંપ્રાપ્ત્યદાસભાવતઃ।

પુરુષોત્તમભક્તિર્હિમુક્તિરાત્યન્તિકીમતા॥⁴⁹

‘અક્ષરબ્રહ્મનું સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત કરી પુરુષોત્તમની દાસભાવે ભક્તિ કરવી એ મુક્તિ માનવામાં આવી છે.’

સમાપન

આ રીતે ઉપનિષદોમાં અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપ, સામર્થ્ય-ઐશ્વર્ય, લક્ષણ, મહિમાનું જે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે, તેનો સાર ‘સત્સંગદીક્ષા’માં સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રંથસ્થ થયો છે. અતઃ ઉપનિષદો અને સત્સંગદીક્ષાનો પ્રતિપદ્ય વિષય પણ બ્રહ્મવિદ્યા, અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન જ છે.

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુના સંગે અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો આપણા જીવમાં સાક્ષાત્કાર થાય એ જ અભ્યર્થના.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

- મહંતસ્વામી મહારાજ (૨૦૨૦) . સત્સંગદીક્ષા (પ્રથમ આવૃત્તિ) . સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ.
- ભદ્રેશદાસઃ સાધુઃ(૨૦૦૯). ઉપનિષત્સ્વામિનારાયણભાષ્યમ્ (પ્રથમા આવૃત્તિઃ). સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ.
- ભદ્રેશદાસઃ સાધુઃ(૨૦૦૯) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સ્વામિનારાયણભાષ્યમ્ (પ્રથમા આવૃત્તિઃ). સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ.
- ભદ્રેશદાસ સાધુ (૨૦૧૨) . ઉપનિષદ મર્મ (બીજી આવૃત્તિ) . સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ.
- સ્વામિનારાયણ ભગવાન. વચનામૃત (૨૩મી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬) . સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ.

⁴⁶તૈત્તિરીયઉપનિષદ : આનંદવલ્લી -૧

⁴⁷ક્રઠ ઉપનિષદ :૨/૧૭

⁴⁸ગીતા :૫/૨૧

⁴⁹સત્સંગદીક્ષા : ૨૯૧

Published by :

<http://www.shantiejournal.com/>

• **SHANTI PRAKASHAN**

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

• **OTHER CONTACT**

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.